

**Over de mogelijke rol van collectief particulier
opdrachtgeverschap in een transitie van
het woonzorgklimaat van ouderen**

Rens Baltus | Januari 2013

Colofon

Student

Rens Baltus | 1645196

Meeuwerderbaan 12

9724 GW Groningen

06 20005002

rensbaltus@hotmail.com | r.j.baltus@student.rug.nl

Universiteit

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Master Sociale Planologie

Begeleider

Ward Rauws

w.s.rauws@rug.nl

Tweede beoordelaar

Gerard Heins

g.h.heins@rug.nl

Stagebedrijf

KUUB Centrum Particuliere Bouw

Boterdiep 117-4

9712 LM Groningen

contact@kuub.info

Voorwoord

Ouder worden in Nederland verandert. Ouderen van vandaag zijn anders dan de ouderen van gisteren, net zoals de ouderen van morgen anders zullen zijn dan de ouderen van vandaag. De omgeving waarin ouderen wonen en zorg kunnen ontvangen verandert mee. Zo zijn er weinig ouderen van morgen die hun toekomst voorzien in een traditionele bejaardenwoning. Deze scriptie presenteert een alternatief: senioren en ouderen, maar ook gezinnen en ouderen, die samen het initiatief nemen om hun woonomgeving naar eigen wensen te realiseren. Een woonomgeving op maat; met privacy in de woning, maar met sociale contacten eromheen.

Met deze scriptie rond ik mijn Master Sociale Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen af. Mijn fascinatie voor de ruimte om ons heen ontstond ooit als klein kind met het uitpluizen van de *Bosatlas* en de *Jeugdencyclopedie*, groeide tijdens mijn studententijd en hoop ik hierna uit te kunnen leven als planoloog. Tijdens dit afstudeeronderzoek heb ik gemerkt dat de omgeving waarin toekomstige ouderen wonen en zorg kunnen ontvangen een thema is dat momenteel bijzonder leeft in onze maatschappij. Ik hoop dan ook dat u deze scriptie met veel plezier zult lezen. Misschien inspireert het u om zelf het avontuur aan te gaan, om samen met anderen een sociale woonomgeving op maat te realiseren waar u nog jaren kunt wonen!

Dit onderzoek is tot stand gekomen met de hulp van vele mensen. Ten eerste wil ik mijn scriptiebegeleider Ward Rauws bedanken voor zijn aanstekelijke enthousiasme, scherpe feedback en bruikbare adviezen. Mijn oud-collega's bij KUUB wil ik bedanken voor de leerzame en leuke stageperiode. Uiteraard wil ik ook alle geïnterviewden bedanken voor hun tijd en medewerking aan dit onderzoek. Vooral het enthousiasme waarmee initiatiefnemers over hun project vertellen was erg inspirerend! Tot slot wil ik mijn familie, vrienden en vriendin bedanken voor hun steun, meedenken en betrokkenheid.

Groningen,
januari 2013

Rens Baltus

Samenvatting

Traditioneel zijn gemeenten, projectontwikkelaars, woningcorporaties en zorginstellingen de bepalende partijen in het creëren van de woonzorgomgeving van ouderen. Er lijkt echter een verschuiving gaande naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. Van onderop ontstaan er nichealternatieven zoals ouderen die via collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO) hun woonzorgomgeving naar eigen wensen realiseren. Dit onderzoek heeft tot doel om inzicht te krijgen in de rol die CPO kan spelen in een mogelijke transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. Uit de duiding van de mogelijke rol van CPO in deze transitie worden lessen getrokken voor het maken van gemeentelijk ruimtelijk beleid dat gericht is op de woonzorgomgeving voor ouderen.

Het woonzorgklimaat van ouderen is in dit onderzoek beschouwd als een complex adaptief systeem. Dit betekent dat het woonzorgklimaat van ouderen wordt gezien als een systeem dat continu in een staat van verandering is. Het transitieconcept is toegepast om deze dynamiek te conceptualiseren en meer specifiek om de potentie van CPO als nichealternatief voor het dominante systeem te analyseren. Een transitie is hierbij gedefinieerd als een proces van structurele maatschappelijke verandering van de ene relatief stabiele staat van een systeem naar de andere. Dit proces van structurele maatschappelijke verandering wordt aangedreven door verschillende op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen op macro-, meso-, en microniveau.

Op macroniveau zijn het autonome trends zoals de vergrijzing, ouderen die steeds langer zelfstandig wonen en het nakende einde van een groeiparadigma die deze transitie aanjagen. Concreet neemt het aantal ouderen de komende jaren snel toe; de vergrijzing zal steeds meer zichtbaar worden. De nieuwe generatie ouderen heeft andere kenmerken en ook andere behoeften dan voorgaande generaties ten aanzien van haar woonzorgomgeving. Uit onvrede over de kwaliteit van het bestaande aanbod nemen senioren en ouderen in toenemende mate het initiatief om de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen zelf te organiseren. Dit is in lijn met een overheid die zowel op het gebied van wonen als zorg meer verantwoordelijkheden bij de burger laat. Het samenspel van dit soort ontwikkelingen duwt het dominante systeem uit evenwicht en stuwt een transitie naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen.

Op mesoniveau, het niveau waarop deze transitie plaatsvindt, wordt er ingespeeld op de opgaven die voortkomen uit de macrotrends. Het mesoniveau bestaat uit stelsels van dominante culturen, werkwijzen en structuren die het woonzorgklimaat van ouderen als systeem vormen. Bewegingen op mesoniveau zoals organische ontwikkeling en een toenemende eigen verantwoordelijkheid voor zorgbehoevende ouderen lijken indicaties van en passen in een transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen.

De dominante structuren op mesoniveau ondervinden competitie van nichealternatieven op microniveau. Uit een meervoudige casestudy is gebleken dat CPO-initiatieven waarbij ouderen betrokken zijn een nichealternatief vormen dat kansrijk is om het niveau van nicheontwikkeling te ontstijgen en daarmee een transitie van het woonzorgklimaat aan te jagen. Kansrijk, omdat dit soort initiatieven enerzijds breekt met dominante structuren op mesoniveau en anderzijds een goed antwoord vormt op opgaven die voortkomen uit macrotrends zoals de vergrijzing, vereenzaming en een groeiende vraag naar kwaliteit. CPO is een middel waarmee burgers, waaronder senioren en ouderen, het heft in eigen handen nemen om te voorzien in hun behoefte naar kwaliteit, keuzevrijheid en maatwerk ten aanzien van hun woonomgeving. In alle bestudeerde CPO-projecten vormt een bepaalde mate van samen leven een belangrijk uitgangspunt. Hiermee sluiten de projecten aan op de wens van senioren en ouderen om oud te worden binnen een vertrouwde omgeving met veel sociale contacten om hen heen. De grote bereidheid tot het verlenen van onderlinge steun en mantelzorg voedt de verwachting dat ouderen binnen CPO-projecten minder professionele zorg nodig hebben en tot op hoge leeftijd zelfstandig kunnen wonen.

Door een toenemende ervaring met CPO als nichealternatief zetten CPO-initiatieven van ouderen het dominante systeem aan tot vernieuwingen. Gemeenten, projectontwikkelaars, zorgverleners, kortom belangrijke actoren in het woonzorgklimaat van ouderen, passen hun werkwijze aan en adopteren elementen van succesvolle CPO-projecten. Vanwege deze invloed op het systeem als geheel lijkt CPO een pushfactor te kunnen vormen in een transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen.

Een belangrijke les uit dit onderzoek is dat de verschuiving naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen wordt aangedreven door een samenspel van relatief autonome ontwikkelingen. De autonomie van deze ontwikkelingen ligt besloten in dat ze zich niet laten sturen of besturen door individuele actoren in het systeem, zoals gemeenten. Gemeenten kunnen via ruimtelijk beleid echter wel inspelen op huidige veranderingen en anticiperen op toekomstige veranderingen. Het faciliteren van CPO lijkt hiertoe een geschikt beleidsinstrument. De opkomst van CPO in Berlijn leert dat het uitbouwen van CPO als nichealternatief een leerproces is dat tijd vergt. Gemeenten kunnen collectieve zelfbouwprojecten van ouderen daarom faciliteren door dit leerproces te bevorderen en daarnaast door belemmeringen in de realisatie weg te nemen. Dit kan concreet vertaald worden in de volgende aanbevelingen: 1) verruim bestemmingsmogelijkheden; 2) bevorder kennisdeling -en verspreiding; 3) investeer in een kavelbank.

Inhoud

Voorwoord	3
Samenvatting	4
Lijst met figuren & tabellen	9
1. Inleiding	11
1.1 Aanleiding en achtergrond	11
1.2 Doel van dit onderzoek	12
1.3 Vraagstelling	13
1.4 Leeswijzer	14
2. Theoretisch kader: Complexe adaptieve systemen in transitie	15
2.1 Inleiding	15
2.2.1 Complexiteit en complexe adaptieve systemen	16
2.2.2 Woonzorgklimaat van ouderen als complex adaptief systeem	17
2.3 Transitietheorie	18
2.4 Wat drijft transitie?.....	24
2.5 Toepasbaarheid van het transitieconcept binnen een ruimtelijke context	25
2.6 Conclusies en conceptueel model.....	27
3. Methodologie	29
3.1 Inleiding	29
3.2 Onderzoekopzet.....	29
3.3 Transitie van het woonzorgklimaat van ouderen (H4).....	30
3.4 Meervoudige casestudy in Nederland (H5).....	31
3.5 CPO als nicheontwikkeling in Berlijn (H6)	35
4. Het woonzorgklimaat van ouderen verandert	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Macroniveau: trends in de demografie, ruimtelijke ontwikkeling en ouderenzorg	37
4.2.1 Demografische trends	38
4.2.2 Trends in de ouderenzorg	40
4.2.3 Trends in de ruimtelijke ontwikkeling	43
4.3 Mesoniveau: dominante woonzorgklimaat van ouderen	48
4.3 Mesoniveau: dominante woonzorgklimaat van ouderen	48
4.3.1 Stelsel van ruimtelijke ordening	48
4.3.2 Zorgstelsel	50
4.4 Microniveau: collectief particulier opdrachtgeverschap als nichealternatief	53
4.4.2 Collectief particulier opdrachtgeverschap in het buitenland.....	55
4.4.3 Collectief particulier opdrachtgeverschap in de spotlights.....	57
4.4.4 Waarom CPO een rol kan spelen in een transitie van het woonzorgklimaat	59
4.5 Conclusies	62

5. Collectief particulier opdrachtgeverschap als nichealternatief	65
5.1 Inleiding	65
5.2.1 Case 1: De Derde Fase	66
5.2.2 De Derde Fase: hoe en waarom?	66
5.3.1 Case 2: Beschrijving De Zonnespreng.....	69
5.3.2 De Zonnespreng: hoe en waarom?	69
5.4 Aansluiting bij macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen	72
5.4.1 Aansluiting bij demografische macrotrends.....	72
5.4.2 Aansluiting bij macrotrends in de ouderenzorg	73
5.4.3 Aansluiting bij macrotrends in de ruimtelijke ontwikkeling.....	74
5.5 Waarin CPO-initiatieven van ouderen breken met dominante structuren.....	75
5.5.1 Breuk met dominante structuren in de ouderenzorg	75
5.5.2 Breuk met dominante structuren in de ruimtelijke ordening	75
5.6 CPO als pushfactor in transitie naar kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat	77
5.6.1 Belangstelling voor CPO als nichealternatief duidt op olievlekwerking	77
5.6.2 CPO-initiatieven van ouderen zetten systeemspelers aan tot vernieuwing	77
5.7 Aanbevelingen voor het faciliteren van CPO via gemeentelijk ruimtelijk beleid	78
5.8 Conclusies	79
6. Opkomst Baugruppen in "Poor, but Sexy Berlin"	80
6.1 Inleiding	80
6.2 Culturele verschillen tussen Nederland en Duitsland	80
6.3 Baugruppen in Berlijn	81
6.4 Economische crisis als voedingsbodem voor opkomst Baugruppen.....	81
6.5 Opmerkelijke rol voor architecten	82
6.6 Rol van de gemeente.....	83
6.7 Baugruppen in de praktijk	86
6.8 Conclusies en lessen voor Nederland.....	93
7. Conclusie & Reflectie	95
7.1 Inleiding	95
7.2 CPO: pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen	95
7.3 Lessen ten aanzien van gemeentelijk ruimtelijk beleid	96
7.4 Reflectie.....	98
8. Literatuur	99
Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden	104
Bijlage 2 Interviewgide.....	105
Bijlage 3 Indicatie interviewvragen (Nederland).....	106
Bijlage 4 Indicatie Interviewvragen (Duitsland)	107
Bijlage 5 Voorbeeld gebruik Weft QDA	108

Lijst met figuren & tabellen

Figuur 2.1	Transitie: combinatie van vernieuwingen op verschillende schaalniveaus	18
Figuur 2.2	Demografische transitie	20
Figuur 2.3	Het multi-fase model	21
Figuur 2.4	Het multi-level model	23
Figuur 2.5	Pushfactoren & pullfactoren	25
Figuur 2.6	Conceptueel model	27
Figuur 3.1	Onderzoeksopzet	29
Figuur 4.1	De verandering van de leeftijdsopbouw in Nederland	38
Figuur 4.2	Personen in verzorging- en verpleeghuis naar leeftijd, 1995-2009 (percentage)	42
Figuur 4.3	Nieuwbouw via particulier opdrachtgeverschap 2000-2011	58
Figuur 4.4	Transitiemodel woonzorgklimaat van ouderen	62
Figuur 4.5	Multi-level model transitie woonzorgklimaat van ouderen	63
Figuur 5.1	De Derde Fase in Zutphen	67
Figuur 5.2	Tijdspad de Derde Fase	68
Figuur 5.3	De Zonnespreng in Driebergen	70
Figuur 5.4	Tijdspad de Zonnespreng	71
Figuur 6.1	Screenshot Baulückenmanagement	84
Figuur 6.2	Baugruppe Moabit, Initiative Möckernkiez en Baugemeinschaft Am Urban	86
Figuur 6.3	Am Urban: Gemeenschappelijke buitenruimte	88
Figuur 6.4	Impressie Initiative Möckernkiez	92
Tabel 3.1	Lijst van cases	32
Tabel 3.2	Lijst van geïnterviewden	34
Tabel 3.3	Baugruppen in Berlijn	36
Tabel 3.4	Lijst van geïnterviewden in Berlijn	36
Tabel 4.1	Varianten van cohousing	56
Tabel 4.2	Autonome trends in het woonzorgklimaat van ouderen	63
Tabel 5.1	Macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen	71

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en achtergrond

De Nederlandse bevolking vergrijsst, door een stijgende levensverwachting neemt zowel het aantal als het aandeel ouderen in de samenleving al geruime tijd toe (Garssen, 2011). Een deel van die toename is een tijdelijk effect, de babyboomgeneratie wordt oud. Een blijvend effect van de vergrijzing is dat ouderen in veel opzichten een dominante plaats in de samenleving gaan innemen. De wijze waarop onze samenleving zich aan kan passen aan de vergrijzing is zowel voor ruimtelijk beleidsmakers als op het gebied van gezondheidszorg een belangrijk thema voor de komende jaren. Waar en hoe willen aankomende ouderen wonen en hoe wordt er ouderenzorg verleend zonder dat het onbetaalbaar wordt? In dit onderzoek wordt collectief particulier opdrachtgeverschap, als middel waarmee ouderen wonen en zorg zelf kunnen organiseren, bestudeerd binnen de context van een veranderend woonzorgklimaat voor ouderen.

Het woonzorgklimaat voor ouderen, het geheel van de omgeving waarin ouderen wonen en zorg ontvangen en de manier waarop die omgeving gecreëerd wordt, verandert als gevolg van verschillende op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen zoals de vergrijzing, veranderende woonwensen van ouderen en de stijgende kosten van de ouderenzorg. Waar de aanleunwoning en het verzorgingshuis ooit logische stappen waren sluiten die woonvormen te weinig aan bij de belevingswereld van nieuwe ouderen. Steeds meer ouderen willen tot op hoge leeftijd in hun eigen huis of buurt kunnen blijven wonen (VROM, 2010). Senioren en ouderen die nadenken over hun toekomstige woonomgeving willen daarin niet altijd direct zorg integreren, maar wel de garantie dat zorg thuis ontvangen mogelijk is op het moment dat hun gezondheidssituatie verandert. Er is daarom een groeiende behoefte naar levensloopbestendige woningen en zorgdienstverlening in en rondom de woning van ouderen (VROM-raad, 2009). De vraag naar zorg verandert niet alleen kwalitatief, omdat ouderen de zorg niet langer in instellingen, maar thuis willen ontvangen, maar ook kwantitatief door het groeiende aantal ouderen en steeds betere methoden om ziekten op te sporen (Eggink, Oudijk en Sadiraj, 2012; Van der Lucht en Polder, 2010).

Ook de manier waarop de combinatie tussen wonen en ouderenzorg wordt georganiseerd lijkt te veranderen. Waar traditioneel grootschalige spelers zoals zorginstellingen, projectontwikkelaars en woningbouwcoöperaties de dienst uitmaken en het aanbod van zowel wonen als zorg in belangrijke mate bepalen, ontstaan er van onderop steeds meer initiatieven waarbij ouderen en hun omgeving zelf het heft in handen nemen om wonen en zorg kleinschalig te organiseren (Rotmans, 2010; Stavenuiter, Nederland en Van den Toorn, 2010). Zo houden ouderen elkaar uit het verzorgingshuis door samen zorgcoöperaties op te richten en nemen kinderen hun ouders in huis om mantelzorg te kunnen verlenen (Boland et al., 2012).

In dit onderzoek staat een ander voorbeeld van eigen initiatief op het gebied van wonen en ouderenzorg centraal; ouderen die via collectief particulier opdrachtgeverschap zelf hun woonzorgomgeving realiseren. Collectief particulier opdrachtgeverschap is een middel om in groepsverband woningen naar eigen wensen te kunnen realiseren, maar heeft ook potentie op zorggebied. Zo biedt het collectieve aspect de mogelijkheid om gezamenlijke (zorg)voorzieningen en sociale meerwaarden als nabuurschap en zorg voor elkaar te creëren die bij individuele of grootschalige aanbodgestuurde woningbouw moeilijker of niet zijn te realiseren. Het leven in nabuurschap of het leven binnen een gemeenschap, zonder dat men het gevoel krijgt individualiteit en privacy op te geven, kan de onder ouderen bestaande angst voor eenzaamheid ondervangen en tegelijkertijd de professionele zorg ontlasten. Collectief particulier opdrachtgeverschap zou daarom een alternatief kunnen vormen voor zowel de gebruikelijke omgeving waarin ouderen wonen en zorg ontvangen als de gebruikelijke manier waarop die omgeving gecreëerd wordt.

1.2 Doel van dit onderzoek

Het huidige woonzorgklimaat van ouderen heeft een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd karakter. Grootschalige spelers zoals zorginstellingen, projectontwikkelaars en woningcorporaties zijn de belangrijkste aanbieders van wonen en zorg voor ouderen en bepalen ook in belangrijke mate het aanbod. Ouderen hebben relatief weinig invloed op hoe de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen eruit ziet. Als gevolg van verschillende op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen lijkt er een verschuiving gaande richting een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen. Collectief particulier opdrachtgeverschap, als middel waarmee ouderen zelf hun woonzorgomgeving organiseren, kan een rol spelen in die verschuiving wanneer het een concurrerend alternatief weet te vormen voor het dominante systeem van grootschalige spelers als belangrijkste aanbieders van wonen en zorg voor ouderen. Dit onderzoek heeft als doel om inzicht te verkrijgen in de rol die collectief particulier opdrachtgeverschap kan spelen in een mogelijke verschuiving; een transitie van een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. Op basis van inzicht in de mogelijke rol van collectief particulier opdrachtgeverschap kunnen er vervolgens aanbevelingen gedaan worden hoe gemeenten via ruimtelijk beleid kunnen anticiperen op veranderingen in het woonzorgklimaat van ouderen.

1.3 Vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is vertaald in de volgende centrale vraag:

Welke rol zou collectief particulier opdrachtgeverschap kunnen spelen in een mogelijke transitie van een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen; in hoeverre kunnen gemeenten op die mogelijke transitie anticiperen door collectief particulier opdrachtgeverschap via ruimtelijk beleid te faciliteren?

Deze hoofdvraag zal worden beantwoord aan de hand van onderstaande deelvragen:

1. Wat zijn transities, wat drijft transities en waarom zijn transitietheorieën relevant om het woonzorgklimaat van ouderen te analyseren?
2. Welke push- en pullfactoren zijn er op macro-, meso- en microniveau te onderscheiden in een mogelijke transitie van een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen?
3. Hoe en waarom initiëren senioren en ouderen woningbouwprojecten via collectief particulier opdrachtgeverschap en in hoeverre vormt dit soort initiatieven een concurrerend nichealternatief voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen?
4. Hoe en waarom initiëren senioren en ouderen in Berlijn woningbouwprojecten via collectief particulier opdrachtgeverschap en waarom neemt collectief particulier opdrachtgeverschap in Berlijn een groter aandeel in de nieuwbouwproductie in dan in Nederland?
5. Welke lessen kunnen er getrokken worden uit de duiding van de mogelijke rol van CPO in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen voor het maken van gemeentelijk ruimtelijk beleid dat gericht is op de woonzorgomgeving van ouderen?

1.4 Leeswijzer

In dit eerste hoofdstuk is het onderzoek geïntroduceerd en is de context geschetst. In het volgende hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de theoretisch basis van dit onderzoek. Aan de hand van transitietheorieën wordt getracht de dynamiek en veranderingen van systemen, zoals het woonzorgklimaat van ouderen, te begrijpen. Hoofdstuk 3 bevat de methodologische verantwoording, per hoofdstuk in dit onderzoek wordt toegelicht op welke wijze de gegevens zijn verzameld en verwerkt om de bijbehorende deelvraag te kunnen beantwoorden. In hoofdstuk 4 worden de belangrijkste trends en ontwikkelingen die het woonzorgklimaat van ouderen beïnvloeden geschetst, uitmondend in een tweetal modellen waarmee een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen wordt beschreven. Deze modellen worden vervolgens in hoofdstuk 5 getoetst. Dit gebeurt aan de hand van een analyse van twee projecten waarbij ouderen via collectief particulier opdrachtgeverschap zelf (mede) de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen organiseren. Hoofdstuk 6 dient als reflectie op de praktijk van collectief particulier opdrachtgeverschap in Nederland. Er wordt gekeken naar waarom collectief opdrachtgeverschap in Duitsland, meer specifiek in Berlijn, een meer gebruikelijke manier van bouwen is dan in Nederland. In hoofdstuk 7 zullen conclusies getrokken worden en wordt er gereflecteerd op dit onderzoek.

2. Theoretisch kader: Complexe adaptieve systemen in transitie

2.1 Inleiding

De wereld van nu is anders dan de wereld van 20 jaar geleden en anders dan de wereld over 20 jaar zal zijn. De onderliggende systemen die we gebruiken om in onze maatschappelijke behoeften te voorzien lijken stabiel en vanzelfsprekend, maar als we terugkijken zien we dat die systemen constant veranderen (De Haan en Rotmans, 2011). Een goed voorbeeld is volgens Rotmans (2003) de manier waarop we onze energiebehoeften organiseren. Een aantal generaties geleden was steenkool de belangrijkste energiedrager. In de jaren '50 en '60 werd dat aardgas, terwijl we ons nu met het oog op de afnemende voorraden, moeten voorbereiden op een toekomst zonder aardgas. Aardgas gebruiken om te koken en onze huizen te verwarmen is tegenwoordig heel vanzelfsprekend en een ogenschijnlijk stabiel gegeven, maar dat was ooit anders en zal, als gevolg van het opraken van aardgas en de opkomst van vervangende duurzame energiebronnen, waarschijnlijk ooit ook weer anders zijn. Het systeem waarmee we in onze energiebehoeften is fundamenteel veranderd bij de overgang van steenkool naar aardgas als belangrijkste energiedrager en zal weer fundamenteel veranderen bij de overgang naar hernieuwbare bronnen als belangrijkste energiedragers.

In dit onderzoek ligt de focus op een fundamentele verandering, een transitie, van het woonzorgklimaat van ouderen en op welke rol collectief particulier opdrachtgeverschap daarin kan spelen. Het woonzorgklimaat van ouderen kan worden beschouwd als een complex adaptief systeem dat ouderen voorziet in hun behoeften naar wonen en zorg. Het woonzorgklimaat van ouderen verandert continu als gevolg van op elkaar inwerkende veranderingen en ontwikkelingen op het gebied van bijvoorbeeld demografie, ruimtelijke ontwikkeling en ouderenzorg. Om die dynamiek en veranderingen te kunnen begrijpen wordt eerst dieper ingegaan op wat complexe adaptieve systemen zijn en hoe ze functioneren. Vervolgens worden transitietheoriën geïntroduceerd om fundamentele veranderingen van complexe adaptieve systemen en de processen die daaraan ten grondslag liggen in samenhang te kunnen beschrijven en verklaren. Aan de hand van een tweetal modellen, het multi-fasemodel en het multi-levelmodel, worden het verloop en de onderliggende processen van transities geconceptualiseerd. Daarna wordt er ingegaan op wat transities drijft, omdat aan de hand van inzicht in de drijfveren van transities de rol van specifieke ontwikkelingen binnen het geheel van veranderingen en daarmee binnen transities beschreven en begrepen kan worden. Voor dit onderzoek betekent het dat met behulp van inzicht in de drijfveren van een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen, de mogelijke rol van collectief particulier opdrachtgeverschap in die transitie kan worden geduid en begrepen. Tot slot worden in dit hoofdstuk het multi-level model, het multi-fase model en inzicht in de drijfveren van transities gecombineerd tot een conceptueel model dat leidend is voor het vervolg van dit onderzoek.

2.2.1 Complexiteit en complexe adaptieve systemen

Theorieën over complexiteit komen voort uit de natuurwetenschappen en zijn later in de sociale wetenschappen geïntroduceerd (Innes en Booher, 2009; Mitleton-Kelly, 2003). Er zijn veel verschillende stromingen binnen complexiteitstheorie, maar een gemeenschappelijk element is dat elke stroming tracht de veranderingen en dynamiek van systemen te begrijpen (Klijn, 2008). Deze veranderingen en dynamiek zijn het gevolg van complexe interactie tussen verschillende onderdelen binnen en buiten een systeem. De verschillende stromingen delen ook het idee dat het geheel (het systeem) meer is dan de som der delen (de subsystemen), terwijl tegelijkertijd ontwikkelingen van het geheel voortkomen uit (interactie tussen) deze onderdelen (Klijn, 2008). De relaties tussen de verschillende onderdelen van het systeem kenmerken zich door non-lineariteit (Holling, 1994). Non-lineariteit houdt in dat er geen sprake is van enkelvoudige causaliteit, één oorzaak of één gevolg, maar van meervoudige causaliteit: meerdere oorzaken en gevolgen die voortdurend en wederkerig op elkaar inwerken (Rotmans, 2003).

Een bijzondere soort van complexe systemen is het complexe adaptieve systeem. Complexe adaptieve systemen onderscheiden zich van complexe systemen doordat ze het vermogen hebben zichzelf aan te passen aan contextuele veranderingen en te leren van eerder opgedane ervaringen (Loorbach en Rotmans, 2009). Complexe adaptieve systemen bestaan uit subsystemen, samenhangende stelsels van elementen, die zichzelf via onderlinge interactie aanpassen aan elkaar en aan veranderende omstandigheden (Loorbach, 2007). De subsystemen en elementen die in staat zijn tot adaptatie zullen overleven, terwijl subsystemen en elementen die zich niet kunnen aanpassen zullen verdwijnen. Het resultaat is een systeem dat zichzelf verbetert in termen van productiviteit, stabiliteit en vermogen tot adaptatie aan veranderende omstandigheden (Innes en Booher, 2009). Aan de hand van drie unieke eigenschappen kunnen complexe adaptieve systemen verder worden beschreven; *co-evolutie*, *emergentie* en *zelforganisatie*.

Co-evolutie

Co-evolutie beschrijft de manier waarop verschillende (sub)systemen, of actoren, elkaar beïnvloeden (Boonstra en Boelens, 2011; Loorbach, 2007). Om co-evolutie van coproductie te onderscheiden voegen Kemp et al. (2007) hier aan toe dat de onderlinge interactie en daarmee beïnvloeding moet leiden tot onomkeerbare veranderingen in de verschillende (sub)systemen. Omdat er geen sprake is van een strikte hiërarchie tussen actoren, schaalniveaus en processen, kunnen alle actoren binnen een systeem elkaar beïnvloeden (Byrne, 2003). Actoren in een maatschappelijk systeem, zoals burgers, overheden en private partijen zoeken binnen de competitieve omgeving constant naar strategieën om in hun behoeften te voorzien. Het gedrag en handelen van de verschillende actoren beïnvloedt in meer of mindere mate het gedrag en handelen van andere actoren, afhankelijk van de

mate van onderlinge afhankelijkheid en verbondenheid. Op die manier co-evolueren actoren met hun omgeving. Het continue proces van interactie tussen actoren maakt dat complexe adaptieve systemen, de samenhangende stelsels van actoren, continu veranderen (Huys en Van Gils, 2010).

Emergentie

Emergentie kan worden gedefinieerd als het ontstaan van nieuwe samenhangende structuren, patronen en elementen tijdens processen van zelforganisatie in complexe adaptieve systemen (Goldstein, 1999; Loorbach en Rotmans, 2009). Eenvoudige elementen van een systeem die bestuurd worden volgens een paar eenvoudige regels, creëren via interactie met andere elementen nieuwe blijvende patronen structuren en elementen die significant anders zijn dan de oorspronkelijke patronen, structuren en elementen (Innes en Booher, 2009). Een kleine verandering in het gedrag en handelen van een enkel element kan een kettingreactie in gang zetten; via interactie passen andere elementen hun handelen aan op die verandering, waardoor weer andere elementen hun handelen aanpassen (Huys en Van Gils, 2010). Simplificerend kan emergentie daarom worden gezien als een proces van interactie tussen verschillende elementen waarbij veel uit weinig kan ontstaan.

Zelforganisatie

Zelforganisatie, als onderdeel van het emergente gedrag van complexe adaptieve systemen, is een proces van interactie binnen het systeem waardoor nieuwe patronen en structuren ontstaan zonder daarbij gestuurd of bestuurd te worden door externe actoren (Rauws en De Roo, 2011). Zelforganisatie is aldus het vermogen om nieuwe patronen en structuren te ontwikkelen als gevolg van interne organisatie (Heylighen, 2008; Loorbach en Rotmans, 2009). Een voorbeeld van zelforganisatie binnen een ruimtelijke context is het spontaan ontstaan van burgerinitiatieven die nieuwe ruimtelijke structuren creëren, zonder daarbij gecoördineerd te worden door externe partijen zoals overheden en projectontwikkelaars (Boonstra en Boelens, 2011). Zelforganisatie en emergentie zijn vaak aan elkaar gerelateerd, maar bestaan ook onafhankelijk van elkaar. Zelforganiserende processen binnen systemen kunnen leiden tot emergentie, maar dit is niet noodzakelijkerwijs altijd het geval (Loorbach en Rotmans, 2009). Wanneer er in het genoemde voorbeeld wel een burgerinitiatief wordt gevormd, maar dit uiteindelijk niet leidt tot nieuwe ruimtelijke structuren, is er wel sprake van zelforganisatie, maar geen sprake van emergentie.

2.2.2 Woonzorgklimaat van ouderen als complex adaptief systeem

Via interactieve processen van co-evolutie, emergentie en zelforganisatie kan het woonzorgklimaat van ouderen zichzelf aanpassen aan veranderende omstandigheden. Het is een complex adaptief systeem dat leert van eerder opgedane ervaringen en zichzelf daardoor kan verbeteren. Het

woonzorgklimaat van ouderen is dynamisch doordat mensen, de omgeving en verschillende subsystemen elkaar beïnvloeden. Door het woonzorgklimaat van ouderen vanuit een transitieperspectief te beschouwen kunnen veranderingen van het woonzorgklimaat en de processen die hieraan ten grondslag liggen beter worden begrepen. In dit onderzoek wordt de mogelijke rol van collectief particulier opdrachtgeverschap in die transitie geanalyseerd.

2.3 Transitietheorie

Om het woonzorgklimaat van ouderen in een transitieperspectief te kunnen plaatsen wordt dieper ingegaan op wat transities zijn, hoe transities verlopen, wat transities drijft en op welke wijze het transitieconcept kan worden toegepast. Het transitieconcept kent zijn oorsprong in de natuurwetenschappen. In de natuurwetenschappen beschrijft een transitie de overgang van de ene fase naar een andere, zoals bijvoorbeeld het koken van water de vloeibare substantie in een gas verandert. Dit concept is later in steeds meer wetenschappelijke disciplines toegepast, waarbij transities de *shifts* tussen kwalitatief verschillende toestanden beschrijven. Alhoewel het transitieconcept binnen verschillende wetenschappelijke disciplines verschillende benaderingen kent, is er wel een aantal raakvlakken tussen de verschillende benaderingen te benoemen (Loorbach, 2007):

- Het systeem dat bestudeerd wordt, is open en ingebed in een context waarmee het co-evolveert
- De context verandert en beïnvloedt daarmee het systeem
- Om zichzelf aan te passen aan een veranderende context vertoont het systeem non-lineair gedrag. Dit proces van aanpassing verandert de structuur van het systeem.

Systemen zijn samenhangende stelsels van onderdelen die elkaar beïnvloeden en daardoor ontwikkelen in een bepaalde richting. Vernieuwingen binnen losse onderdelen die de samenhang en interactie tussen verschillende onderdelen veranderen worden systeeminnovaties genoemd. Een systeeminnovatie wordt gekenmerkt door een lange tijdsduur, onzekerheid en een doorwerking op vele terreinen. Transities ontstaan uit een combinatie van systeeminnovaties, die op hun beurt weer ontstaan uit product-, proces- of projectinnovaties (figuur 2.1) (Rotmans, 2003).

Figuur 2.1 Transitie: combinatie van vernieuwingen op verschillende schaalniveaus
Bron: naar Rotmans (2003)

Alhoewel figuur 2.1 anders suggereert is een transitie geen lineair proces, maar een overgang van het ene dynamische evenwicht naar het andere. Die evenwichtssituaties zijn dynamisch, omdat er, hoewel niet altijd zichtbaar, onderhuids veranderingen kunnen optreden zonder de evenwichtssituatie aan te tasten (Rotmans, 2003). De periode tussen twee dynamische evenwichtssituaties kan instabiel genoemd worden, omdat er veel onvoorspelbare veranderingen optreden (De Roo en Silva, 2010). Er ontstaan nieuwe structuren, waar vervolgens ook weer nieuwe structuren uit kunnen ontstaan.

Het transitieconcept kan binnen sociale wetenschappen worden gebruikt om maatschappelijke veranderingen in samenhang te beschrijven en te verklaren. Een maatschappelijke transitie kan worden gedefinieerd als een geleidelijk proces van maatschappelijke veranderingen, waardoor de structuur van een systeem (of een subsysteem) fundamenteel verandert (Loorbach, 2007; Rotmans, 2003). Volgens Rotmans (2003) hebben maatschappelijke transities een aantal kenmerken;

- Ze zijn het resultaat van op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen op het gebied van economie, cultuur, technologie, instituties en natuur en milieu.
- Ze vergen tenminste één generatie (25-50 jaar), omdat bestaande grenzen, barrières, verhoudingen, kortom de bestaande ordening en structuur, moeten worden doorbroken.
- Er vinden trends en ontwikkelingen plaats op drie verschillende schaalniveaus (macro-, meso- en microniveau). Interactie tussen de verschillende schaalniveaus is noodzakelijk.

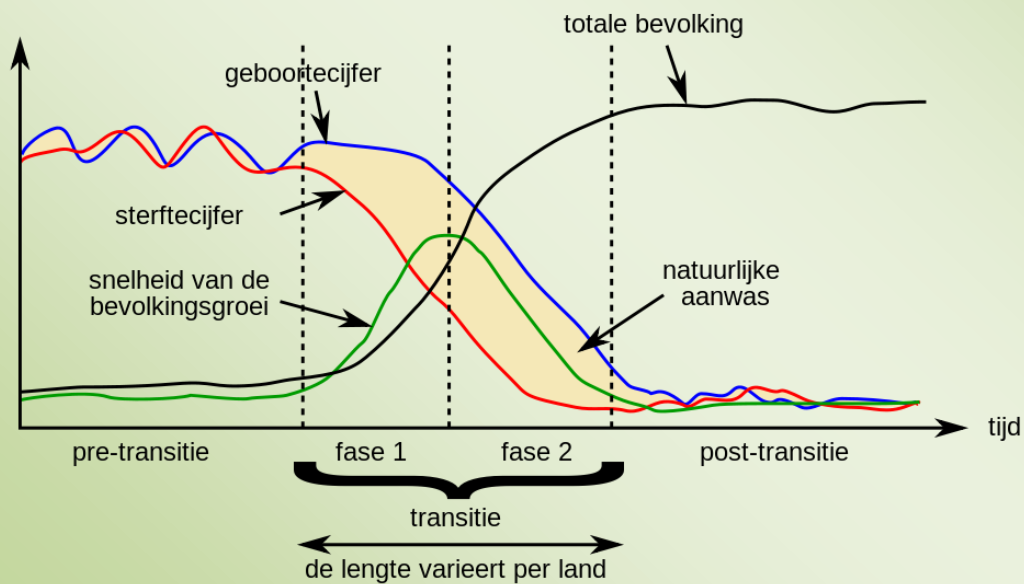
Loorbach (2007) komt op basis van deze kenmerken tot de volgende definitie, die ook verder in dit onderzoek gehanteerd wordt wanneer er naar transities wordt verwezen;

"Een transitie is een proces van structurele maatschappelijke verandering van de ene relatief stabiele staat van een systeem naar de andere, via co-evolutie van economische markten, netwerken, instituties, technologieën, beleid, individueel gedrag en autonome trends." (p.18)

Een bekend voorbeeld van zo'n maatschappelijke transitie is de demografische transitie (box 2.1). Deze transitie is in Westerse landen inmiddels voltooid, maar is in sommige ontwikkelingslanden nog steeds gaande.

Demografische transitie

De beginsituatie is relatief stabiel; hoge sterftcijfers en hoge geboortecijfers houden elkaar in evenwicht en de bevolkingsgroei is nihil. Verbeteringen in de gezondheidszorg en hygiëne leiden tot lagere sterftcijfers bij gelijkblijvende geboortecijfers en daarmee tot een sterke bevolkingsgroei. Als gevolg van maatschappelijke veranderingen op verschillende gebieden, zoals een hoger wordend opleidingsniveau, acceptatie van anticonceptie en een groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen, zwakt de bevolkingsgroei af en wordt een nieuw evenwicht gevonden (figuur 2.2).

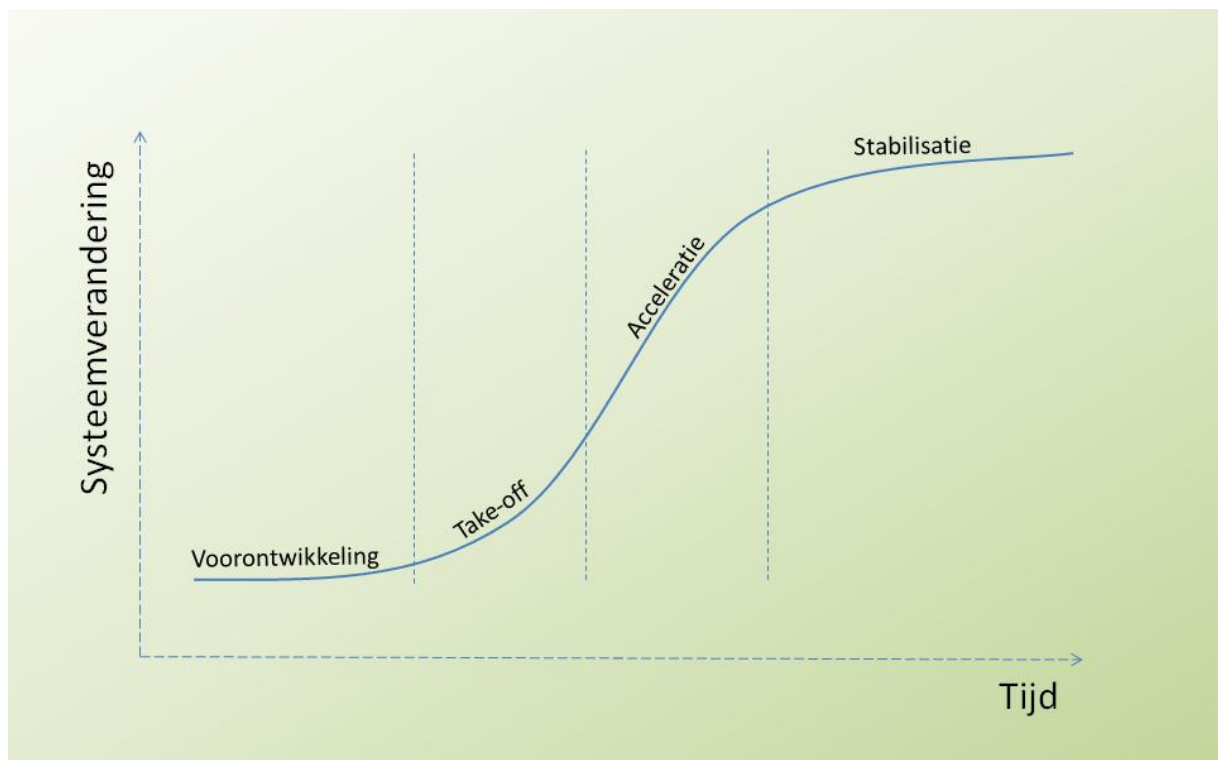
Figuur 2.2 Demografische transitie
Bron: Wikipedia (2012)

Box 2.1 Demografische transitie

Het voorbeeld van de demografische transitie laat zien dat via een langdurig proces van op elkaar inwerkende en elkaar versterkende maatschappelijke veranderingen (co-evolutie), op verschillende gebieden (zoals gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en economie) het systeem (bevolkingsontwikkeling) als geheel verandert. Het verloop van transities en de verschillende schaalniveaus waarop ontwikkelingen plaatsvinden kunnen verder bestudeerd worden aan de hand van het multi-fase model en het multi-level model (Rotmans, 2003).

Multi-fase model

Transities kennen perioden waarin langzame veranderingen optreden en waarin juist snelle veranderingen optreden. Het multi-fase model (figuur 2.3) onderscheidt vier fases; de voorontwikkelingsfase, de take-off fase, de acceleratiefase en tot slot de stabilisatiefase. De vier fases verschillen van elkaar in de snelheid waarmee veranderingen plaatsvinden (Rotmans, 2003; Rauws en De Roo, 2011).

Figuur 2.3 Het multi-fase model

Bron: naar Rotmans (2003)

1. Voorontwikkelingsfase
Verschillende maatschappelijke processen houden elkaar in een dynamisch evenwicht binnen een systeem. Alhoewel er onderhouds veranderingen op kunnen treden verandert het systeem niet zichtbaar.
2. Take-off fase
In de take-off fase komt het proces van maatschappelijke veranderingen op gang, omdat de evenwichtssituatie begint te veranderen.
3. Acceleratiefase
In de acceleratiefase worden fundamentele, onomkeerbare veranderingen zichtbaar op verschillende schaalniveaus. Er wordt nog geen nieuw evenwicht gevonden.
4. Stabilisatiefase
De laatste fase is de stabilisatiefase. De snelheid van het proces van veranderingen zwakt af en een nieuw dynamisch evenwicht wordt bereikt.

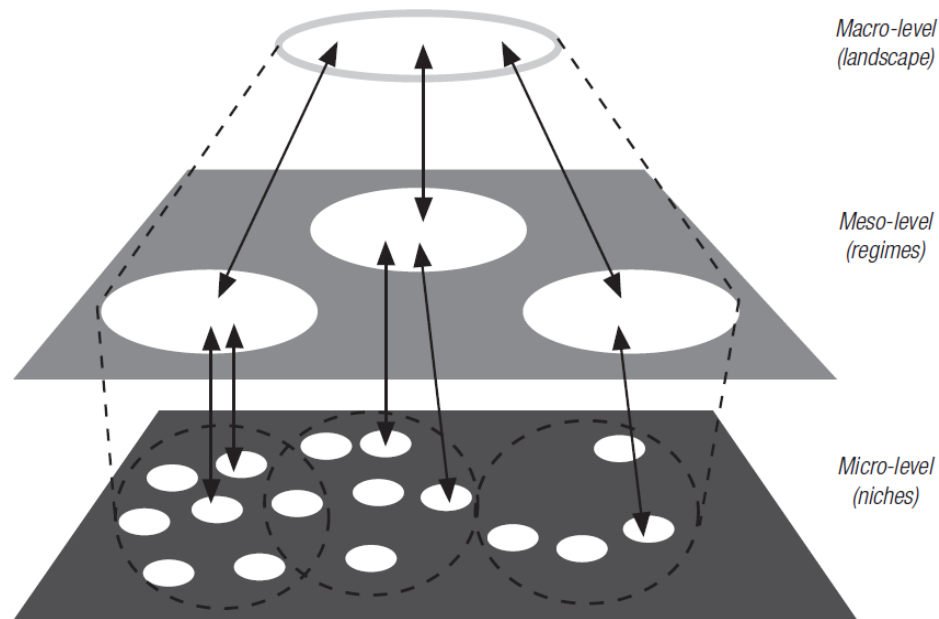
Het toepassen van het multi-fase model geeft een indruk van de richting, snelheid en omvang van een transitie. We zijn hier geïnteresseerd in de richting, snelheid en omvang van een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen, zodat planologen en beleidsmakers hun ruimtelijk beleid hier beter op kunnen afstemmen en aldus effectiever kunnen maken. Wanneer er bijvoorbeeld indicaties zijn dat innovaties op het gebied van domotica er voor zorgen dat ouderen op korte termijn langer in een thuisomgeving kunnen blijven wonen en daarmee invloed hebben op de snelheid van een transitie van het gehele woonzorgklimaat van ouderen, dan kan ruimtelijk beleid daarop afgestemd worden door voor te schrijven dat er in bouwplannen voorzieningen voor het aanleggen van de infrastructuur van domotica worden getroffen.

Alhoewel het multi-fase model een aantal eigenschappen van transities beschrijft dient het geen voorspellend doel. De curve van het multifasemodèle suggereert een geleidelijk verloop over een langere termijn, maar op korte termijn verlopen transities juist vaak schoksgewijs als gevolg van gebeurtenissen met een grote maatschappelijke impact (Rotmans, 2003). Het verloop van transities is weinig voorspelbaar, vanwege de grote mate van complexiteit en de daarmee gepaard gaande fundamentele onzekerheden. Onvoorspelbare gebeurtenissen kunnen grote invloed uitoefenen op het verloop van transities. Een recent voorbeeld is de kernramp in Fukushima, Japan, waarna Japan besloot zijn kerncentrales voorlopig stil te leggen en fors te investeren in zonne-energie. De Duitse regering besloot, naar aanleiding van de kernramp, kernenergie zelfs helemaal af te bouwen in een periode van tien jaar. Dit soort grote maatschappelijke gebeurtenissen, *shockevents*, kan een transitieproces, in het genoemde voorbeeld een transitie richting energieopwekking op basis van hernieuwbare bronnen, abrupt versnellen of juist vertragen. De invloed van onvoorspelbare gebeurtenissen op transities illustreert de hoge mate van onvoorspelbaarheid van transities. Het multi-fase model kan daarom geen voorspellend doel dienen, maar wel een indruk kan geven van hoe transities verlopen en welke verschillende fases daarin te onderscheiden zijn.

Multi-level model

Waar het multi-fase model inzicht verschaft in de richting, snelheid en omvang van transities, kan het multi-level model inzicht geven in het schaalniveau van en de onderlinge samenhang tussen ontwikkelingen die het transitieproces voeden. Transities worden volgens het multi-level concept van Geels en Kemp (2000) ingeleid door en zijn het gevolg van ontwikkelingen en gebeurtenissen op drie schaalniveaus; het macro-, meso- en microniveau. Het multi-level model combineert die kwalitatief verschillende schaalniveaus in één model (figuur 2.4). De indeling in drie schaalniveaus bepaalt ook de structuur in dit onderzoek, er wordt eerst gekeken naar ontwikkelingen op macro- en mesoniveau, waarna vervolgens op microniveau ook gekeken wordt naar de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus. Meer specifiek wordt er op microniveau gekeken naar collectief

particulier opdrachtgeverschap in relatie tot een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen.

Figuur 2.4 Het multi-level model
Bron: Loorbach (2007)

Centraal in het model staat het mesoniveau, dat is het niveau waarop regimes opereren. Regimes bestaan uit de dominante structuren, culturen en werkwijzen die zorgen voor de stabiliteit van een maatschappelijke systeem (Rotmans, 2003). Deze institutionele structuren beïnvloeden zowel besluitvormingsprocessen als individueel gedrag van actoren binnen het systeem (Loorbach, 2007). De dominante structuren op mesoniveau ondervinden competitie van nichealternatieven op microniveau; het regime probeert zichzelf in stand te houden en streeft stabiliteit na, waar nichealternatieven de potentie hebben het systeem uit evenwicht te brengen en structureel te veranderen. Het microniveau is het niveau waarop nichealternatieven worden gevormd, uitgetoetst en verspreid. Daarbij valt te denken aan vernieuwende initiatieven op het gebied van wetgeving, technologieën, organisaties, concepten etc. (Loorbach, 2007). Vernieuwende initiatieven op het microniveau kunnen een vliegwiel functie hebben voor maatschappelijke veranderingen wanneer ze aansluiten bij trends en ontwikkelingen op macroniveau en de verschillende ontwikkelingen elkaar versterken (Rotmans, 2003). Het macroniveau is de externe omgeving waarin alle ontwikkelingen plaatsvinden die niet als onderdeel van het micro en mesoniveau gezien worden (Loorbach, 2007; Geels en Kemp, 2000). Die ontwikkelingen op macroniveau worden daarom ook wel autonome trends genoemd, ze bestaan relatief onafhankelijk van het te bestuderen systeem. Ontwikkelingen op macroniveau, bijvoorbeeld op het gebied van cultuur, politiek, paradigma's en wereldbeelden zijn langdurige processen en verlopen aldus relatief traag (Rotmans, 2003).

2.4 Wat drijft transitie?

De onderliggende processen die transitie drijven vinden plaats op alle eerder beschreven schaalniveaus; macro-, meso- en microniveau. Inzicht in wat transitie drijft kan worden gebruikt om ruimtelijk beleid effectiever te maken, doordat beleidsmakers hun beleid en strategieën kunnen aanpassen aan de aard van de drijfveren (Rauws en De Roo, 2011). Uiteindelijk is het doel van dit onderzoek ook om aanbevelingen te kunnen doen voor het vormen of aanpassen van gemeentelijk ruimtelijk beleid op het gebied van het woonzorgklimaat van ouderen. De eerste stap is echter het verkrijgen van inzicht in de drijfveren van transitie om zo de rol van collectief particulier opdrachtgeverschap, als mogelijke drijfveer op microniveau, te kunnen begrijpen en duiden binnen een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. Frantzeskaki en de Haan (2009) noemen de drijfveren van transitie condities voor verandering. De aanwezigheid van condities voor verandering is een voorwaarde voor een transitie, maar leidt niet noodzakelijkerwijs tot een transitie. Frantzeskaki en de Haan (2009) onderscheiden drie soorten condities voor verandering; *spanning*, *stress* en *druk*.

Spanning

Wanneer de context van een systeem verandert, maar het systeem niet mee verandert, kan er een spanning ontstaan tussen de context en het functioneren van een systeem. Die spanning kan een drijvende kracht vormen voor een transitie; het is een conditie die tot verandering kan leiden.

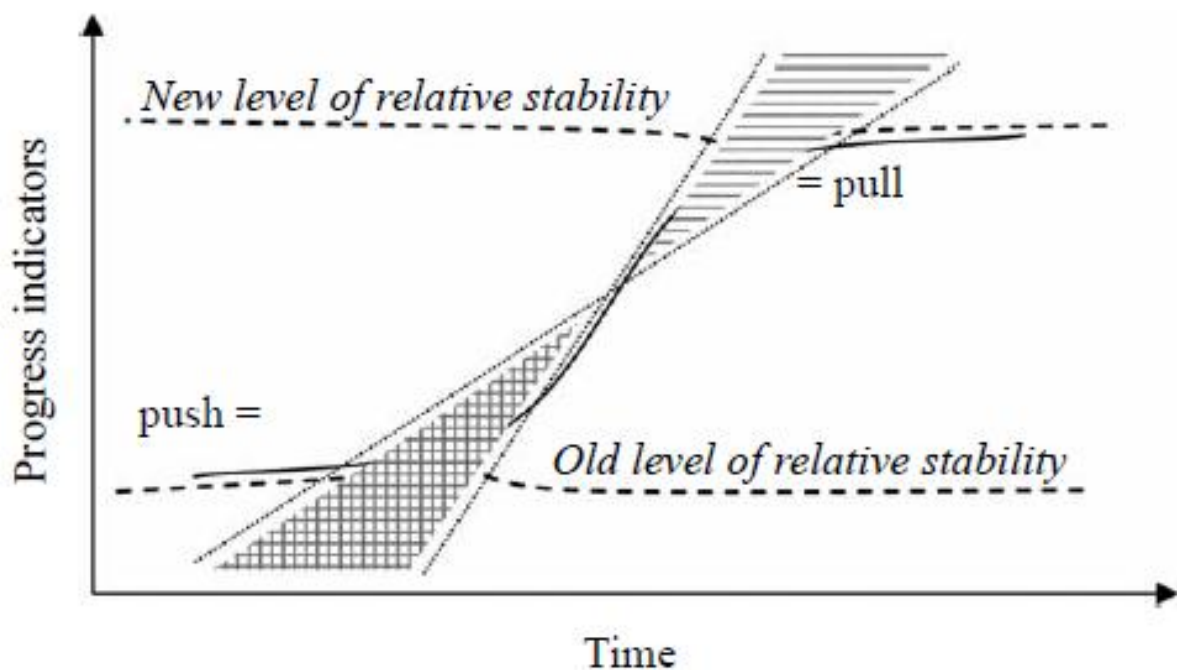
Stress

Ook interne spanningen, stress, in een systeem kunnen een conditie voor verandering vormen. Met stress wordt een discrepantie bedoeld tussen hoe een systeem tracht of verwacht wordt te functioneren en hoe een systeem daadwerkelijk functioneert.

Druk

Uit onvrede over het functioneren van het dominante systeem kunnen er op microniveau nichealternatieven voor het dominante systeem ontstaan. Wanneer deze alternatieven opgeschaald worden kunnen ze concurrerend worden voor het dominante systeem. De druk vanuit een concurrerend alternatief op het dominante systeem vormt dan een drijfveer voor een transitie. Volgens Rotmans (2003) hebben nichealternatieven een grotere kans op opschaling wanneer ze aansluiten bij autonome trends op macroniveau.

De krachten die de genoemde condities voor verandering vormen kunnen veranderingen en daarmee transities zowel aanjagen als tegenwerken. Die krachten worden door Rauws en De Roo (2011) gezien als push- en pullfactoren. Pushfactoren zijn krachten die het systeem uit een dynamisch evenwicht duwen, terwijl pullfactoren krachten zijn die het systeem naar een dynamisch evenwicht toetrekken (figuur 2.5). Pushfactoren jagen transities daarom aan doordat ze het systeem naar een instabiele fase duwen, een fase waarin veel veranderingen plaatsvinden. Pullfactoren zwakken transities juist af, omdat ze het systeem naar een nieuwe relatief stabiele fase toetrekken of terugtrekken naar de oude relatief stabiele fase (Rauws en De Roo, 2011). Wanneer CPO, als nichealternatief, een druk weet te vormen op het dominante woonzorgklimaat voor ouderen kan het mogelijk een pushfactor zijn die een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen aanjaagt.

Figuur 2.5 Pushfactoren duwen systemen uit evenwicht, pullfactoren trekken systeem naar evenwicht toe
Bron: Rauws en De Roo (2011)

2.5 Toepasbaarheid van het transitieconcept binnen een ruimtelijke context

In de voorgaande paragrafen is duidelijk geworden wat transities zijn, hoe transities verlopen en wat transities drijft. In deze paragraaf zal aan de hand van een tweetal voorbeelden worden geïllustreerd hoe het transitieconcept binnen een ruimtelijke context toegepast kan worden.

Minnesma en Rotmans (2007) hebben het transitieconcept gebruikt om het systeem de ruimtelijke orde te beschouwen en een veranderagenda voor de toekomst te formuleren. Vanuit een analyse van (historische) ontwikkelingen en persistente problemen binnen de ruimtelijke orde wordt gesteld dat het systeem niet toegerust is op de grote ruimtelijke opgaven waar Nederland voor staat.

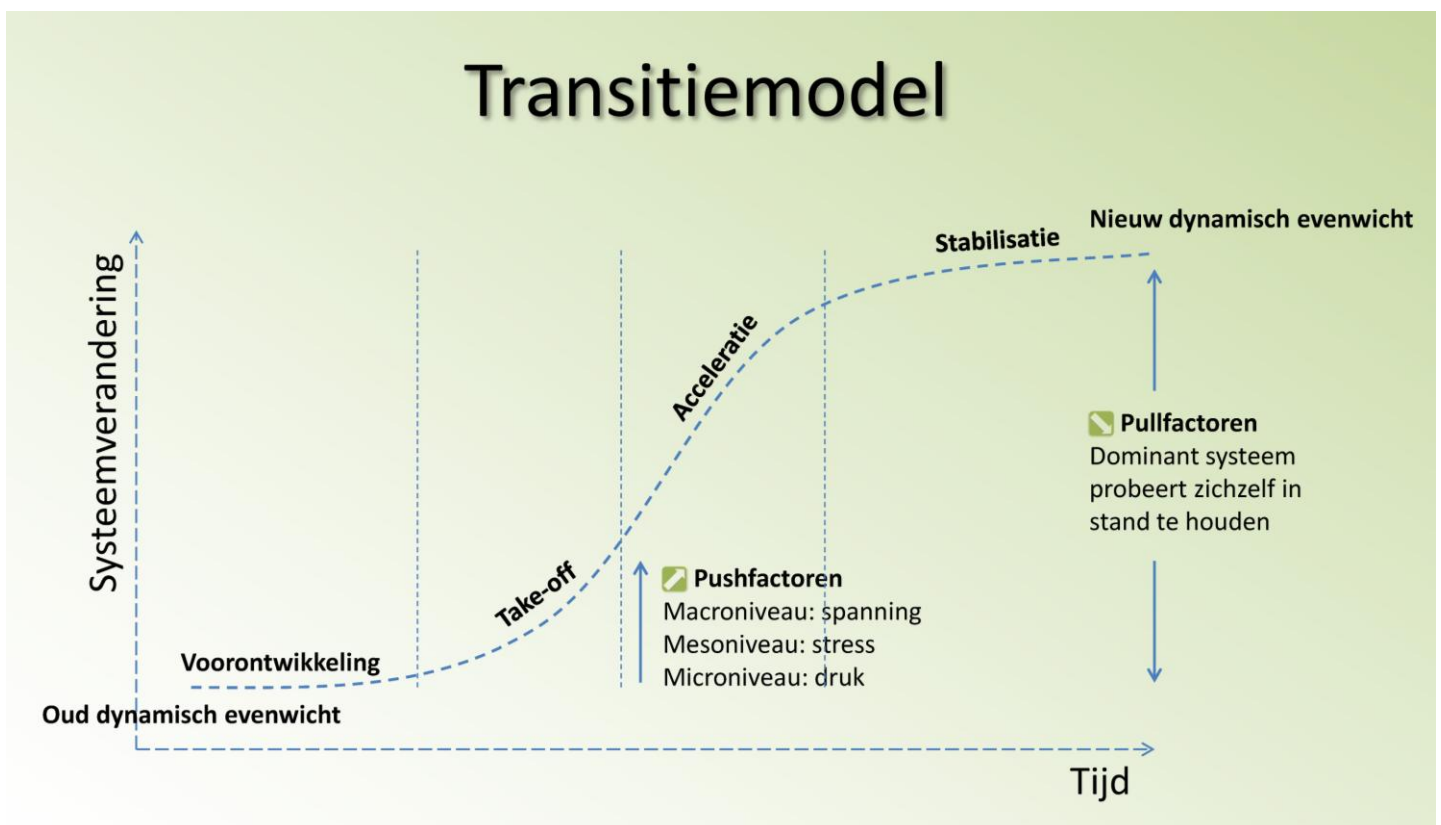
Een transitie, een fundamentele omslag in denken en handelen over ruimte, is nodig om dat te veranderen, zo luidt de conclusie. Met behulp van transitie management zou dit soort complexe veranderingen (bij)gestuurd kunnen worden in de gewenste richting (Minnesma en Rotmans, 2007; Rotmans, 2003).

Rauws en De Roo (2009;2011) gebruiken het transitieconcept op een andere manier; ze gebruiken het concept om structurele veranderingen van peri-urbane gebieden en de onderliggende processen in samenhang over een bepaalde tijdsperiode te beschrijven. Het peri-urbane gebied, de stadsrandzone, wordt als een complex adaptief systeem in transitie beschouwd. Aan de hand van een historische beschrijving van veranderingen op verschillende schaalniveaus wordt getracht de non-lineaire ontwikkeling van peri-urbane gebieden te begrijpen. Door ruimte als een complex adaptief systeem in transitie te beschouwen zou ruimtelijk beleid meer adaptief gemaakt kunnen worden, zodat het beter aansluit bij de dynamiek, onvoorspelbaarheid en complexiteit van de hedendaagse maatschappij. Het doel van ruimtelijk beleid zou volgens Rauws en De Roo (2009) daarom niet het beheersen van toekomstige ruimtelijke veranderingen en transities moeten zijn, maar het anticiperen op autonome processen om de impact van die processen op een gewenste manier te beïnvloeden.

Kortom, wanneer het op transitie management, ofwel beleid, aankomt verschilt de benadering van Rauws en De Roo (2011) van die van Minnesma en Rotmans (2007). Rauws en De Roo (2011) gebruiken het transitieconcept om non-lineaire veranderingen in beeld te brengen en op de, mogelijk ongewenste, gevolgen van die veranderingen te kunnen anticiperen via beleid, terwijl Minnesma en Rotmans (2007) het transitieconcept gebruiken om de noodzaak van een fundamentele systeemverandering aan te kaarten en op basis daarvan een beleidsagenda te vormen. In dit onderzoek wordt voortgeborduurd op de benadering van Rauws en De Roo (2009;2011). Waar de Rauws en De Roo (2009;2011) in hun onderzoek echter een focus hadden op veranderingen in het verleden, om daarmee de relevantie en bruikbaarheid van het transitieconcept voor ruimtelijk beleidsmakers en planologen aan te tonen, ligt in dit onderzoek de focus meer op huidige en toekomstige ontwikkelingen.

2.6 Conclusies en conceptueel model

In dit hoofdstuk is allereerst gesteld dat het woonzorgklimaat van ouderen als een complex adaptief systeem kan worden beschouwd. Dat betekent dat het woonzorgklimaat van ouderen zichzelf via interactieve processen van co-evolutie, emergentie en zelforganisatie aanpast aan veranderende omstandigheden en dat het kan leren van eerder opgedane ervaringen om zichzelf te verbeteren. Het woonzorgklimaat van ouderen is daarom dynamisch, continu in verandering. Het transitieconcept is geïntroduceerd om de veranderingen van het woonzorgklimaat en de processen die daaraan ten grondslag liggen te kunnen conceptualiseren en begrijpen. Een transitie wordt in dit onderzoek gezien als een proces van structurele maatschappelijke verandering van de ene relatief stabiele staat van een systeem naar de andere, via co-evolutie van economische markten, netwerken, instituties, technologieën, beleid, individueel gedrag en autonome trends. Transities kennen periodes van langzame en snelle verandering, worden ingeleid door ontwikkelingen op drie kwalitatief verschillende schaalniveau's en worden aangejaagd door pushfactoren en juist afgezwakt door pullfactoren. Door het multi-fase model, het multi-level model en inzichten in de drijfveren van transities te combineren wordt het conceptuele model voor dit onderzoek gevormd (figuur 2.6).

Figuur 2.6 Conceptueel model

Bron: naar Rotmans (2003); Rauws & De Roo (2011); Frantzeskaki & de Haan (2009)

Het conceptuele model beschrijft de manier waarop systemen fundamenteel veranderen van de ene relatief stabiele situatie naar de andere relatief stabiele situatie. De beginsituatie is een systeem dat in dynamisch evenwicht is. Zichtbare en onzichtbare processen van verandering houden elkaar in evenwicht, waardoor het systeem als geheel niet zichtbaar verandert. Pushfactoren, ontwikkelingen die plaats vinden op verschillende schaalniveaus, kunnen het systeem uit evenwicht duwen. Op microniveau kan er zich bijvoorbeeld een concurrerend alternatief aandienen voor de dominante manier waarop het systeem werkt. Wanneer het systeem uit evenwicht raakt breekt er een nieuwe fase aan, de take-off fase. In die take-off fase komt het proces van veranderingen op gang. Tegelijkertijd vormt het dominante systeem een pullfactor; het dominante systeem probeert zichzelf in stand te houden en zwakt de transitie af doordat het tracht het systeem als geheel terug te trekken naar de oude relatief stabiele situatie. Wanneer het systeem niet teruggetrokken wordt naar een dynamisch evenwicht kan er een volgende fase in de transitie aanbreken, de acceleratiefase. In de acceleratiefase worden fundamentele, onomkeerbare veranderingen zichtbaar op macro-, meso- en microniveau. Er ontstaat een nieuw dominant systeem, dat zichzelf naar een nieuwe relatief stabiele situatie probeert toe te trekken en daardoor het proces van veranderingen afzwakt. In de stabilisatiefase wordt een nieuw dynamisch evenwicht bereikt en is het systeem fundamenteel veranderd.

In het vervolg van dit onderzoek wordt het conceptuele model gebruikt als onderlegger om een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen en de onderliggende processen die de transitie voeden, de push- en pullfactoren, in samenhang te kunnen beschrijven. Er wordt daarbij specifiek gekeken naar in hoeverre en op welke wijze collectief particulier opdrachtgeverschap op microniveau een pushfactor zou kunnen vormen in die transitie.

3. Methodologie

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt toegelicht op welke wijze dit onderzoek is vormgegeven en op welke wijze de gegevens zijn verkregen om uitspraken te kunnen doen over een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen en de rol die CPO daarin zou kunnen spelen. Om de kwaliteit van dit onderzoek goed te kunnen verifiëren zullen alle genomen stappen om de hoofdvraag te beantwoorden transparant worden beschreven. Deze methodische verantwoording wordt gedaan door in de volgende paragrafen per deelvraag, en daarmee per hoofdstuk, de gebruikte onderzoeksmethoden en -technieken te bespreken en af te wegen.

3.2 Onderzoeksoepzet

Figuur 3.1 Onderzoeksoepzet

Figuur 3.1 geeft schematisch weer hoe de verschillende delen van dit onderzoek op elkaar aansluiten. In het theoretisch kader (H2) zijn, op basis van wetenschappelijke literatuur, theorieën over complexe adaptieve systemen en transitieën besproken. Er is literatuur gezocht via de website van het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT) en de online zoekmachine Scopus. Hierbij zijn zoektermen gebruikt als: "transition, complex adaptive system" en "transition theory". Daarnaast

is een belangrijk deel van de wetenschappelijke literatuur gevonden met behulp van een snowballingtechniek. Dat houdt in dat de referenties van reeds gevonden artikelen zijn gebruikt om eerdere onderzoeken te achterhalen en meer informatie over bepaalde thema's te vinden. Een beperking van deze manier van zoeken naar relevante artikelen is dat bestaande artikelen niet altijd de meest up-to-date literatuurlijsten bevatten, vanwege de simpele reden dat literatuur van een paar jaar geleden niet kan refereren naar onderzoek dat toen nog niet gedaan was (Flowerdew and Martin, 2005). Deze beperking is deels ondervangen door meer recente literatuur te selecteren via het DRIFT en via Scopus. Het theoretisch kader mondde uit in een conceptueel model, dat een combinatie is van het multi-level model, het multi-fase model en inzichten in de drijfveren van transities. Op basis van dit conceptueel model zijn de andere delen van dit onderzoek vormgegeven.

3.3 Transitie van het woonzorgklimaat van ouderen (H4)

In hoofdstuk 4 wordt voortgeborduurd op het conceptueel model door het toe te passen op het woonzorgklimaat van ouderen. Het doel van dit hoofdstuk is om op basis van wetenschappelijke literatuur en onderzoeksrapporten uitspraken te kunnen doen over de richting van en de onderliggende processen in een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen.

Dataverzameling

De richting van en de push- en pullfactoren in een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen worden op basis van een literatuuronderzoek beschreven. Literatuuronderzoek houdt in dat er gebruik wordt gemaakt van secundaire data, gegevens die al eerder door anderen zijn verzameld. Een belangrijk voordeel van secundaire data is dat ze relatief eenvoudig te verzamelen zijn, bijvoorbeeld via online zoekmachines als Scopus en Google Scholar. Nadelen van secundaire data zijn dat de kwaliteit niet altijd verifieerbaar is en dat ze niet flexibel zijn, dat wil zeggen; niet aanpasbaar aan eigen wensen voor het onderzoek (Flowerdew en Martins, 2005). In dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van recente en goed verifieerbare wetenschappelijke artikelen en trendrapporten van onderzoeksinstituten die onderzoek doen op het gebied van demografie, woningbouw en ouderenzorg. Er is literatuur gezocht via de online databases van de drie Nederlandse planbureaus, het CPB, het SCP en het PBL en daarnaast bijvoorbeeld via de websites van het CBS, het RIVM, de Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) en het Kenniscentrum voor Wonen en Zorg (KCWZ).

Dataverwerking

Per gevonden rapport is afgewogen in hoeverre de genoemde trends en ontwikkelingen push- of pullfactoren kunnen vormen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. Deze afweging is gebaseerd op hoe vaak de desbetreffende trend genoemd wordt in verschillende rapporten en de

mate van invloed op het woonzorgklimaat van ouderen. Vervolgens zijn de trends ingedeeld naar het multi-level model, dus op op macro-, meso en microniveau, om uiteindelijk een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen en de onderliggende processen grafisch te kunnen weergeven in het transitie-model en het multi-level model.

3.4 Meervoudige casestudy in Nederland (H5)

De transitie-modellen worden in hoofdstuk 5 getoetst aan de praktijk. Daartoe wordt er ingezoomd op een ontwikkeling die plaats vindt op microniveau; het ontstaan van CPO-initiatieven. Het gaat specifiek om CPO-initiatieven waarbij ouderen betrokken zijn, omdat dit soort initiatieven mogelijk een concurrerend alternatief kan vormen voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. Op basis van inzicht in hoe en waarom ouderen in Nederland woningbouwprojecten initiëren via CPO is geanalyseerd in hoeverre CPO-initiatieven daadwerkelijk concurrerend zijn.

Om deze inzichten te verwerven is een kwalitatieve casestudy uitgevoerd. Een casestudy is een binnen sociale wetenschappen vaak gebruikte onderzoeksmethode die wordt gebruikt om een specifiek verschijnsel in zijn natuurlijke omgeving te bestuderen. Volgens Braster (2000) is "*een casestudy in het bijzonder geschikt voor de beantwoording van vragen waarin de nadruk ligt op een gedetailleerde beschrijving van een sociaal verschijnsel, de aandacht voor een verschillende interpretaties van fenomenen door diverse participanten in een sociaal systeem [en] de evaluatie van de implementatie van beleidsmaatregelen.*" Dit sluit aan bij het doel van dit onderzoek, namelijk het verkrijgen van inzicht in welke rol CPO, een sociaal proces, kan spelen in een mogelijke transitie van het woonzorgklimaat van ouderen, een sociaal systeem. Door de hoge mate van detail en de diepgang zeggen bevindingen van kwalitatieve casestudies veel over het individuele verschijnsel, maar het nadeel is dat de bevindingen moeilijker te generaliseren zouden zijn (Flowerdew en Martins, 2005). Om de generaliseerbaarheid van de resultaten te vergroten is de voorkeur gegeven aan een meervoudige casestudy boven een enkelvoudige casestudy. De meervoudige casestudy beslaat twee cases van CPO-initiatieven, waarbij (nieuwe) ouderen betrokken zijn en waarbij een bepaalde vorm van zorg of nabuurschap onderdeel is van het initiatief. De cases zijn geselecteerd op basis van onderstaand viertal van criteria:

1. *Collectief van particuliere opdrachtgevers waarbij de eindgebruikers de initiatiefnemers zijn*
Collectief particulier opdrachtgeverschap kent verschillende verschijningsvormen, waarbij de initiatiefnemers niet altijd de uiteindelijke gebruikers zijn. In dit onderzoek staat juist het initiatief van ouderen, als eindgebruiker, centraal, waardoor CPO-projecten die door externe partijen zijn geïnitieerd niet relevant zijn.

2. *De initiatiefnemers bestaan (deels) uit mensen van 55 jaar en ouder*

Mensen van 55 tot 65 jaar worden over het algemeen niet als ouderen gezien, maar een belangrijk deel van hen begint wel (actief) na te denken over hoe men wil wonen na pensionering. Woningeigenaren gaan de derde levensfase in, krijgen meer vrije tijd en beoordelen de eigen woning vaak als te groot wanneer de kinderen het huis uit gaan. Het is een beslismoment en men anticipeert mogelijk op de toekomst door te verbouwen of te verhuizen (VROM, 2010). Hieruit volgt de verwachting dat mensen van 55 jaar en ouder via collectief particulier opdrachtgeverschap zelf hun woonzorgomgeving trachten te organiseren en daarom wordt er een leeftijdseis van 55 jaar en ouder gehanteerd.

3. *De meervoudige casestudy bestaat zowel uit een initiatief dat nog niet gerealiseerd is als uit een initiatief dat al wel gerealiseerd is.*

Door twee initiatieven te selecteren die zich in verschillende fases bevinden kan er een breed beeld geschetst worden van het proces van het vormen van het initiatief tot realisatie en van de uiteindelijke leefsituatie.

4. *De gemeenschap is een aspect dat een rol speelt in het initiatief.*

Een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen staat centraal in dit onderzoek. Om uitspraken te kunnen doen over een mogelijke rol van collectief particulier opdrachtgeverschap zullen de initiatieven een zorgaspect moeten bevatten. Het gaat niet per definitie om zorg in een strikt medische zin, de gemeenschap die gecreëerd wordt via collectief particulier opdrachtgeverschap biedt potentie voor zorg voor elkaar en kan daarom invloed hebben op het woonzorgklimaat van ouderen.

Op basis van bovengenoemde criteria zijn er twee cases geselecteerd (tabel 3.1). De cases zijn gevonden met behulp van de online zoekmachine Google, daarbij zijn zoektermen als "ouderen, zorg, collectief particulier opdrachtgeverschap" en "ouderen, nabuurschap, collectief particulier opdrachtgeverschap" gebruikt.

Case	Deelnemers	Locatie	Fase
De Derde Fase	Ouderen	Zutphen	Ontwerp
De Zonnespreng	Meerdere generaties	Driebergen	Voltooid

Tabel 3.1 Lijst van cases

Dataverzameling

De cases zijn bestudeerd aan de hand van diepte-interviews en documenten die beschikbaar zijn via de websites van beide initiatieven. Volgens Flowerdew en Martin (2005) is het doel van diepte-

interviews niet om representatief te zijn, maar gaat het om het begrijpen van de ervaringen en gevoelens van een individu. Kritiek op het gebruiken van diepte-interviews als onderzoeksmethode is dat de interviewer ook de geïnterviewde kan sturen, bijvoorbeeld door het projecteren van zijn of haar eigen wereldbeeld tijdens het interview, en daardoor invloed heeft op de gegevens die verzameld worden. Volgens positivisten kunnen interviews daarom nooit objectieve gegevens opleveren, waar in een poststructuralistische opvatting dat geen problemen oplevert, omdat er niet zoiets als objectiviteit zou bestaan in het onderzoeksgebied van de sociale wetenschappen (Flewerdew en Martin, 2005). In dit onderzoek wordt geen volledig poststructuralistisch standpunt, dan wel positivistisch standpunt ingenomen, maar wordt een intersubjectieve werkelijkheid erkend.

Voor het bestuderen van de Zonnespreng en de Derde Fase zijn in totaal zeven diepte-interviews afgenomen. Er is per case gesproken met meerdere betrokkenen om mogelijk uiteenlopende meningen en visies aan elkaar te kunnen staven en zo de generaliseerbaarheid van de casestudy te vergroten. Vanwege de beperkte tijdsduur van het onderzoek was het niet realistisch om alle betrokkenen bij de realisatie van de Zonnespreng en de Derde Fase te kunnen interviewen. Er is daarom gekozen om een aantal sleutelfiguren per case te interviewen. De sleutelfunctie van de verschillende personen ligt niet alleen in de mate van betrokkenheid bij het initiatief, maar ook in de professionele ervaring van de geïnterviewde. Interviews met procesbegeleiders en beleidsmedewerkers van gemeenten leveren extra inzichten op, omdat men van een grotere afstand en vanuit eigen expertise, met bijvoorbeeld andere initiatieven, uitspraken kan doen over de individuele initiatieven en hun context. De twee cases, de Zonnespreng en de Derde Fase, zijn aldus bestudeerd aan de hand van interviews met 1) een initiatiefnemer; 2) een procesbegeleider; en 3) een beleidsmedewerker ruimte van de desbetreffende gemeente. Daarnaast is er bij bestudering van de Derde Fase een interview gehouden met de innovatiemanager van Sutfene, een zorgverlener die direct betrokken is bij het initiatief. Dit interview was waardevol, omdat het een verdiepend zorgperspectief bood op collectief particulier opdrachtgeverschap als middel waarmee ouderen wonen en zorg zelf organiseren.

Naam	Project	Functie	Locatie	Datum
Hugo Versteeg	Derde Fase	Initiatiefnemer	Zutphen	29-05-2012
Edwin Koning	Derde Fase	Medewerker gemeente	Zutphen	13-06-2012
Marion Albers	Derde Fase	Innovatiemanager Sutfene	Zuthpen	13-06-2012
Eric ten Hagen	Derde Fase	Procesbegeleider	Zutphen	22-06-2012
Katja van der Valk	De Zonnespreng	Initiatiefnemer	Driebergen	27-08-2012
Chris Posma	De Zonnespreng	Procesbegeleider	Barneveld	08-10-2012
Inge Jacobs	De Zonnespreng	Medewerker gemeente	Driebergen	11-10-2012

Tabel 3.2 **Lijst van geïnterviewden**

De interviews (tabel 3.2) hadden allen een semigestructureerd karakter. Dat houdt in dat er specifieke vragen en aandachtspunten voorbereid waren die in ieder geval aan bod zijn gekomen, maar dat er tegelijkertijd ook ruimte was om nieuwe punten aan te snijden. Onderwerpen die bij alle interviews aan bod kwamen waren bijvoorbeeld de drijfveren van initiatiefnemers, in hoeverre zorgaspecten een rol spelen in het initiatief en hoe het proces van initiatief tot realisatie verloopt of is verlopen. De structuur met een aantal vaste onderwerpen zorgt ervoor dat de gegevens die verzameld werden uit de verschillende interviews en cases inhoudelijk met elkaar vergeleken konden worden. In bijlage 2 wordt verder toegelicht hoe de interviews zijn gehouden en zijn tevens de voorbereide interviewvragen opgenomen.

Dataverwerking

Alle interviews zijn, met toestemming van de geïnterviewden, opgenomen. Met behulp van het computerprogramma Express Scribe konden de opnames van de interviews op een later tijdstip getranscribeerd worden. Hierdoor was het niet noodzakelijk om tijdens het interview intensief mee te schrijven en kon de focus op het gesprek blijven. Wel werden er tijdens de interviews beknopte aantekeningen gemaakt om kort na afloop van het desbetreffende interview een samenvatting te kunnen maken met de belangrijkste punten. De transcripten van de interviews zijn geanalyseerd met behulp van het computerprogramma Weft QDA (Versie 1.01). Weft QDA is een hulpmiddel om data te reduceren; door codes toe te kennen aan passages in de transcripten kunnen relevante passages geselecteerd worden uit een anders onoverzichtelijke hoeveelheid gegevens. De codes zijn opgesteld op basis van de transitie modellen uit hoofdstuk 4. Voorbeelden van gebruikte codes zijn: "drijfveren", "push" en "mate van zelforganisatie". Bijlage 5 geeft een indruk van de wijze waarop de transcripten zijn gecodeerd.

3.5 CPO als nicheontwikkeling in Berlijn (H6)

Hoofdstuk 6 heeft als doel om te reflecteren op de Nederlandse praktijk van CPO-initiatieven als nichealternatief voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. Door onderzoek in het buitenland te doen, in dit geval in de Duitse hoofdstad Berlijn, kunnen de Nederlandse bevindingen kritisch bekeken en aangescherpt worden vanuit een ander perspectief. Alhoewel de Nederlandse en Berlijnse context niet één op één met elkaar te vergelijken zijn, kan inzicht in hoe CPO zich als nichealternatief in Berlijn heeft ontwikkeld een inkijk geven in hoe CPO een rol kan spelen in een transitie van het woonzorgklimaat in Nederland. Er is gekozen voor Berlijn als onderzoekslocatie, omdat CPO er onder de noemer van "Baugruppen" een groter aandeel inneemt in de totale nieuwbouwproductie dan in Nederland. Daarnaast is er relatief veel literatuur beschikbaar over de opkomst van CPO in Berlijn en zijn de stad en verschillende locaties in de stad goed bereikbaar met openbaar vervoer.

Dataverzameling

Net als in hoofdstuk 4 is er gekozen voor semigestructureerde diepte-interviews als belangrijkste onderzoeksmethode voor het beantwoorden van de deelvraag. Daarnaast zijn ten behoeve van de validiteit de bevindingen vanuit de interviews bewust gestoeld aan literatuur over de opkomst van Baugruppen in Berlijn. Hiermee is een vorm van triangulatie toegepast.

Er is bij de selectie van de interviews in Berlijn voor een brede benadering gekozen om de opkomst en populariteit van Baugruppen te kunnen begrijpen en van daaruit te kunnen reflecteren op de Nederlandse context. Om de interviews te arrangeren is er gebruik gemaakt van een snowballingtechniek, omdat er hierdoor gebruikt gemaakt kon worden van kennis die werd opgedaan tijdens de onderzoeksperiode in Berlijn. Allereerst is er een interview gehouden met Sabine Eyrich, medewerkster van de Netzwerkagentur GenerationWohnen. Het Netzwerkagentur GenerationWohnen is een, door de gemeente Berlijn gefinancierde, netwerkorganisatie die Baugruppen ondersteuning biedt en verschillende partijen die zich bezig houden met Baugruppen aan elkaar probeert te verbinden. Daarnaast is de organisatie actief op het gebied van meergeneratieprojecten en ouderenwoningen in Berlijn. Vanuit dit eerste interview werd er doorverwezen naar contactpersonen van twee interessante initiatieven die aansluiten bij dit onderzoek, Initiative Möckernkiez en Am Urban (tabel 3.3). Dat heeft geleid tot interviews met twee deelnemers van het Initiative Möckernkiez en met de initiatiefnemer en tevens architect van Am Urban, George Graetz. Met een initiatiefnemer van een derde project, Baugruppe Moabit, was vanuit Nederland al een afspraak gemaakt voor een interview. De drie projecten in Berlijn hebben met elkaar gemeen dat ze op een drietal punten overeenkomen met de twee Nederlandse projecten, de Zonnespreng en de Derde Fase, die bestudeerd zijn in hoofdstuk 5. Dat wil zeggen dat de projecten

geïnitieerd zijn door een collectief dat (deels) bestaat uit mensen van 55 jaar en ouder en waarbij zorg (voor elkaar) een aspect is dat een rol heeft gespeeld in de initiatieven.

Project	Deelnemers	Locatie	Fase
Initiative Möckernkiez	Meerdere generaties	Berlijn	Ontwerp
Baugruppe Moabit	Meerdere generaties	Berlijn	In aanbouw
Baugemeinschaft Am Urban	Meerdere generaties	Berlijn	Voltooid

Tabel 3.3 Baugruppen in Berlijn

De initiatiefnemers en deelnemers van de drie projecten zijn geïnterviewd over hun drijfveren en het proces van initiatief tot realisatie. Om de praktijk van Baugruppen in Berlijn en de bijzondere rol van architecten daarin beter te leren begrijpen is er tot slot ook nog een interview gehouden met een architect die werkt met Baugruppen: Stefan Zielonkowsky. Tabel 3.4 geeft een overzicht van de interviews die gehouden zijn in Berlijn.

Naam	Project	Functie	Locatie	Datum
Sabine Eyrich	n.v.t.	Medewerkster Netzwerkagentur	Berlijn	03-07-2012
Herbert Schneijder Margit Dellbrück	Möckernkiez	Deelnemers	Berlijn	05-07-2012
Stefan Zielonkowsky	n.v.t.	Architect	Berlijn	05-07-2012
George Graetz	Am Urban	Initiatiefnemer en Architect	Berlijn	06-07-2012
Christof Kaiser	Moabit	Initiatiefnemer	Berlijn	06-07-2012

Tabel 3.4 Lijst van geïnterviewden in Berlijn

Dataverwerking

Alle interviews in Berlijn zijn, met toestemming van de geïnterviewden, opgenomen. Tijdens de interviews werden er aantekeningen gemaakt om kort na afloop van het desbetreffende interview een samenvatting te kunnen maken met de belangrijkste punten. Door de opnames van de interviews terug te luisteren via het computerprogramma Express Scribe zijn de samenvattingen aangevuld. Deze aangevulde samenvattingen zijn vervolgens gebruikt om de praktijk van Baugruppen in Berlijn te kunnen spiegelen aan hoe CPO als nichealternatief functioneert in de Nederlandse context.

4. Het woonzorgklimaat van ouderen verandert

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk heeft als doel om een mogelijke transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen en de belangrijkste onderliggende drijfveren in samenhang te beschrijven. Het multi-level model wordt gebruikt om trends en ontwikkelingen te identificeren die het woonzorgklimaat van ouderen beïnvloeden en daarmee push- en pullfactoren kunnen vormen in die transitie. Het overzicht van trends en ontwikkelingen dat hieruit volgt pretendeert niet volledig te zijn, maar geeft wel een indruk van de belangrijkste trends en ontwikkelingen die het woonzorgklimaat van ouderen beïnvloeden.

Ontwikkelingen op macroniveau komen eerst aan bod, relatief autonome trends zoals de vergrijzing, veranderende woon- en zorgbehoeften van ouderen en het nakende einde van een groeiparadigma in de ruimtelijke ontwikkeling. Dit soort trends wordt gespiegeld aan het mesoniveau, het niveau waarop het dominante woonzorgklimaat van ouderen opereert. Er wordt nagegaan in hoeverre de autonome trends nieuwe vraagstukken opleveren voor het mesoniveau en daarmee pushfactoren voor een verandering van het woonzorgklimaat van ouderen kunnen vormen. Op microniveau wordt specifiek gekeken naar in hoeverre collectief particulier opdrachtgeverschap een pushfactor zou kunnen vormen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. De push- en pullfactoren die uit dit hoofdstuk voortkomen dienen als input om het conceptuele model, zoals geïntroduceerd in hoofdstuk 2, concreet toe te passen op de transitie van het woonzorgklimaat van ouderen.

4.2 Macroniveau: trends in de demografie, ruimtelijke ontwikkeling en ouderenzorg

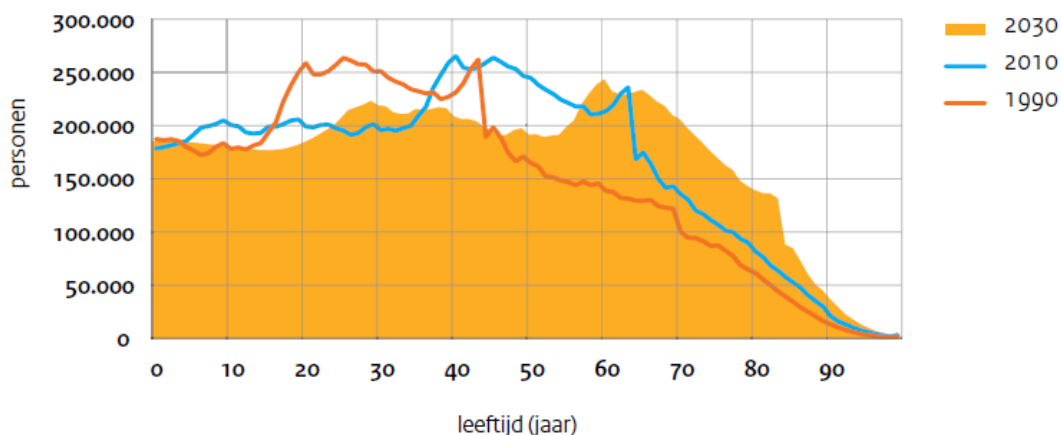
In het theoretisch kader (H2) is het macroniveau geïntroduceerd als de externe omgeving waarin alle ontwikkelingen plaatsvinden die niet als onderdeel van micro- en mesoniveau gezien worden. Die ontwikkelingen op macroniveau kunnen ook autonome trends genoemd worden, omdat ze relatief onafhankelijk van het systeem, het woonzorgklimaat van ouderen, bestaan. In deze paragraaf worden macrotrends op het gebied van de demografie, ouderenzorg en ruimtelijke ontwikkeling benoemd. Per trend zal worden toegelicht op welke wijze de trend het woonzorgklimaat van ouderen beïnvloedt en waarom het een drijfveer voor een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen zou kunnen vormen.

4.2.1 Demografische trends

De samenstelling van de Nederlandse bevolking verandert en die verandering heeft invloed op het woonzorgklimaat van ouderen. Een tweetal belangrijke demografische trends wordt geïntroduceerd, waarna wordt toegelicht op welke wijze de trends het woonzorgklimaat van ouderen beïnvloeden.

Vergrijzing

De Nederlandse bevolking vergrijst, het aantal ouderen, mensen van 65 jaar of ouder, neemt al geruime tijd toe door een stijgende levensverwachting. De vergrijzing wordt versterkt doordat er in Nederland een geboortegolf plaatsvond na de 2de Wereldoorlog, ruwweg tussen 1945 en 1970. De generatie die geboren is tijdens deze geboortegolf, de zogenoemde babyboomgeneratie, wordt ouder en de eersten van die generatie hebben in 2011 de leeftijd van 65 jaar bereikt (Figuur 4.1). Vanaf 2011 neemt het aantal ouderen dan ook snel toe. In de periode tussen 2011 en 2016 zullen er een half miljoen ouderen bij komen, twee keer zoveel als in de vijf jaren daarvoor (Garssen, 2011).

Figuur 4.1 De verandering van de leeftijdsopbouw in Nederland

Bron: VROM (2010)

Waar Nederland nu ongeveer 2,5 miljoen 65-plussers telt, zijn er in 2039, op het hoogtepunt van de vergrijzing, 4,6 miljoen mensen van 65 jaar of ouder (Garssen, 2011). Daarna neemt het aantal ouderen af, omdat de babyboomgeneratie zelf minder kinderen heeft gekregen dan de voorgaande generaties (VROM, 2010). Een deel van de toename van het aantal ouderen is daarom een tijdelijk effect te noemen, een blijvend effect van de vergrijzing is dat ouderen een belangrijk deel van de bevolking uit gaan maken en in veel opzichten een dominante plaats in de samenleving gaan innemen.

De vergrijzing vormt een pushfactor voor een verandering van het woonzorgklimaat van ouderen, omdat door een groeiend aantal ouderen het systeem zal zich moeten aanpassen op de meegroeiende vraag naar wonen en zorg voor ouderen.

Veranderende gezinssamenstelling en vereenzaming

Niet alleen de samenstelling van de bevolking als geheel verandert, ook de gezinssamenstelling van ouderen verandert. Een groeiend deel van de ouderen is alleenstaand, terwijl tegelijkertijd meer ouderen (bewust) geen kinderen hebben. Zo was het aandeel kinderloze vrouwen van 65 jaar in 2009 11%, maar zal in 2050 naar verwachting 20% van de vrouwen van 65 jaar en ouder geen kinderen hebben (Garssen, 2011). De veranderende gezinssamenstelling in combinatie met een gegroeide woonafstand tussen ouderen en hun kinderen maakt dat steeds meer ouderen op hogere leeftijd minder familieleden hebben om op terug te vallen (Doorten, 2012). Het niet in de buurt hebben van een partner en/of kinderen maakt ouderen kwetsbaarder wanneer ze hulp nodig hebben. De vraag naar professionele zorg is bijvoorbeeld ook groter onder alleenstaande ouderen dan onder ouderen met een partner (Doorten, 2012). Een ander mogelijk gevolg van de kleiner wordende families is vereenzaming. Eenzaamheid wordt gezien als het ervaren tekort aan sociale steun. Uit onderzoek blijkt dat een tekort aan sociale steun van invloed is op zowel het lichamelijk als geestelijk welbevinden van ouderen. Steun van sociale relaties zorgt voor een kleinere kans op sterfte en ouderen voelen zich beter en meer gewaardeerd wanneer ze terug kunnen vallen op hun sociale netwerk in geval van nood (SCP, 2005). Onder ouderen bestaat dan ook een angst voor vereenzaming. Die angst is van invloed op de keuzen die ouderen maken met betrekking tot hun woonomgeving. Zo sprak de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) in 2004 al de verwachting uit dat de angst voor vereenzaming veel toekomstige ouderen zal doen besluiten in (kleine) groepen bijeen te wonen, met andere ouderen, met vrienden of in de (directe) nabijheid van hun kinderen.

De veranderende gezinssamenstelling van ouderen is van invloed op het woonzorgklimaat van ouderen, omdat het zowel het welzijn en keuzegedrag van ouderen beïnvloedt als zorgbeleid dat inspeelt op of gebruikt maakt van sociale netwerken van ouderen.

Invloed van demografische trends op het woonzorgklimaat van ouderen

Als gevolg van de vergrijzing groeit de vraag naar wonen en zorg voor ouderen. Daarnaast heeft de nieuwe generatie ouderen op latere leeftijd minder familieleden om op terug te vallen. Het woonzorgklimaat van ouderen zal zich op deze trends gaan aanpassen.

4.2.2 Trends in de ouderenzorg

Naast demografische trends zijn er ook trends in de ouderenzorg te benoemen die invloed hebben op het woonzorgklimaat van ouderen. Een drietal trends zal nader besproken worden, waarbij wederom wordt toegelicht op welke wijze de trends invloed hebben op het woonzorgklimaat van ouderen.

Groeiende zorgvraag en stijgende zorguitgaven

De zorguitgaven in Nederland groeien steeds sneller, de afgelopen veertig jaar zijn de zorgkosten, zonder uitzondering, elk jaar gestegen. De toename van de zorgkosten was vaak groter dan de groei van het nationaal inkomen (gemeten als BPP), waar in 1972 nog 8% van het BBP werd besteed aan zorg, was dat in 2010 ruim 13%. Die toename lijkt zich door te zetten, naar verwachting besteden we in 2040 19-41% van het BBP aan zorg (Van der Horst et al., 2011). Een belangrijke reden voor de toename van de zorguitgaven is de groeiende zorgvraag. De vraag naar zorg groeit als gevolg van de vergrijzing, het sneller en beter kunnen opsporen en labelen van ziekten en de stijgende levensverwachting (Van der Lucht en Polder, 2010; Van der Horst et al., 2011). Het aantal en aandeel ouderen in onze samenleving groeit en omdat per toegenomen levensjaar de vraag naar zorg stijgt, leidt de vergrijzing tot een grotere vraag naar zorg. Het sneller opsporen en labelen van ziekten draagt bij aan de grotere vraag naar zorg, omdat mensen vaker, eerder en langduriger behandeld worden voor (chronische) ziekten. De stijgende levensverwachting staat niet volledig gelijk aan een groter zorggebruik en hogere zorguitgaven. Een groot deel van de zorguitgaven vindt plaats in het laatste levensjaar (Wong, Kommer en Polder, 2008), extra levensjaren leiden daarom vooral tot uitstel van zorgkosten. Per saldo stijgen de zorguitgaven als gevolg van een hogere levensverwachting echter wel, omdat een hogere levensverwachting gepaard gaat met langere verzorging en behandeling van (chronische) aandoeningen (Van der Horst et al., 2011). De stijgende zorgvraag en zorguitgaven zullen veel aandacht krijgen in de komende jaren. Er dreigt een tekort aan zorgpersoneel en tegelijkertijd komt de financiële houdbaarheid van de ouderenzorg onder druk te staan (Van de Gevel, 2012).

De groeiende zorgvraag en stijgende zorguitgaven zetten het dominante woonzorgklimaat van ouderen onder druk, omdat er gezocht wordt naar manieren om de ouderenzorg uitvoerbaar en betaalbaar te houden in de toekomst.

Focus verschuift naar het voorkomen en het verbeteren van leven met ziektes.

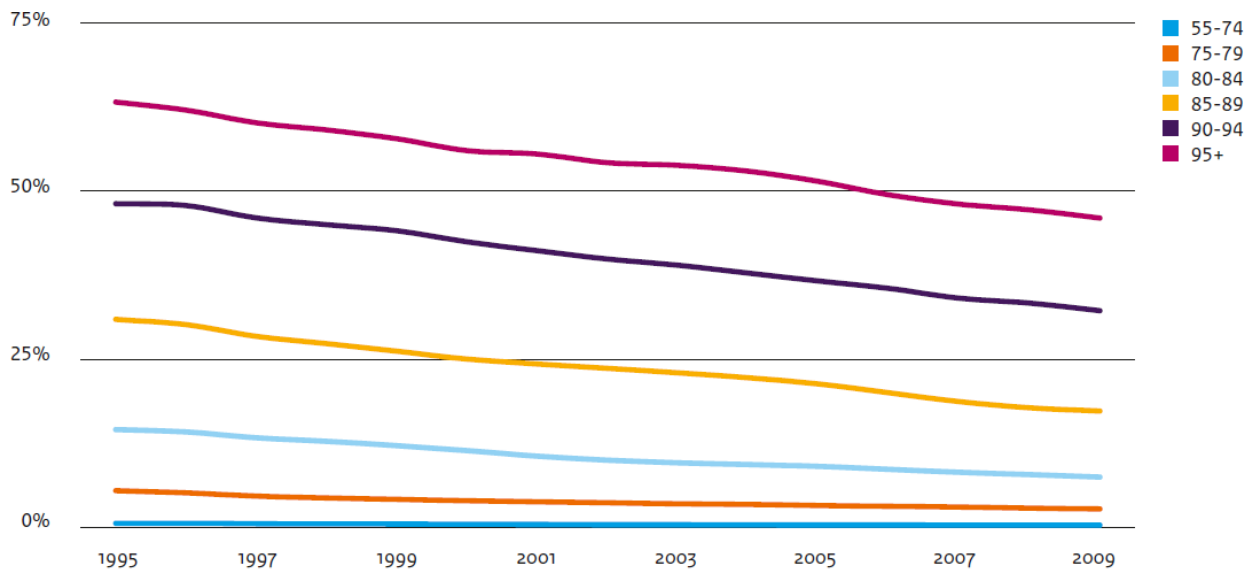
De focus in de gezondheidszorg is aan het verschuiven. Waar van oudsher de gezondheidszorg primair als doel heeft gehad om ziektes te genezen wordt het voorkomen van ziektes en verbeteren van het leven met ziektes steeds belangrijker. Gezondheid werd vaak gemeten in het aantal ziektes dat iemand heeft. Studies naar de hoeveelheid chronische ziekten laten een verslechterende trend zien, terwijl studies naar beperkingen veelal een verbeterende of gelijkblijvende trend laten zien. Een vaak aangevoerde verklaring hiervoor is dat verbeteringen in de gezondheidszorg hebben geleid tot minder beperkingen bij chronisch zieken (Galenkamp et al., 2012). Uit recent onderzoek is ook gebleken dat niet zo zeer het aantal en het soort ziektes van belang zijn voor de gezondheid van ouderen, maar dat eerder de ervaren klachten, beperkingen en teruggang in kwaliteit van leven als gevolg van de ziekten de ervaren gezondheid bepalen (Van der Lucht en Polder, 2010). Het huidige EU Active and Healthy Ageing beleidsprogramma sluit daar bijvoorbeeld ook op aan. Het programma is gericht op het gezonder ouder worden door middel van preventie; gezond en actief leven staan centraal. Preventie en zorg richten zich meer op het verminderen van de beperkingen en het bevorderen van zelfredzaamheid en kwaliteit van leven (RIVM, 2011).

De focus in de gezondheidszorg verandert van het genezen van ziektes naar het voorkomen en het leven met beperkingen van ziektes. Het welzijn van mensen komt daarmee meer centraal te staan. De verschuivende focus naar het leven met ziekten en beperkingen beïnvloedt het woonzorgklimaat van ouderen, omdat het de manier waarop ouderenzorg wordt verleend verandert.

Extramuralisering

Een derde belangrijke trend op het gebied van ouderenzorg is dat ouderen tot op steeds hogere leeftijd zelfstandig willen en blijven wonen. Er is in Nederland al jaren sprake van een extramuralisering van de zorg, ondersteund door beleidswijzigingen ontvangen ouderen zorg steeds vaker in eigen huis en steeds minder in een intramurale omgeving zoals verzorgingshuizen (Eggink, Oudijk en Sadiraj, 2012; VROM, 2010). Figuur 4.2 illustreert het dalende aandeel ouderen dat in een verzorgings- of verpleeghuis woont. De extramuralisatietrend lijkt zich door te zetten en heeft een aantal consequenties voor de ouderenzorg. De zorgbehoefte van ouderen blijft bestaan, maar er is een verandering in de manier waarop de zorg wordt verleend. Thuiszorg wordt steeds belangrijker en verandert van aard, omdat de gemiddelde beperkingen en behoeften van thuiszorgvragers toenemen (Eggink, Oudijk en Sadiraj, 2012). De ontwikkeling en toepassing van domotica, een verzamelnaam voor elektronische hulpmiddelen, maken het zelfstandig wonen van ouderen makkelijker en vergroten de mogelijkheden van zorg op afstand.

Figuur 4.2 Personen in verzorging- en verpleeghuis naar leeftijd, 1995-2009 (percentage)
Bron: CBS (2009)

De verwachting is dat pas wanneer de zorg aan huis niet meer voldoet ouderen naar gespecialiseerde zorginstellingen zullen verhuizen (VROM, 2010), waardoor ook de gemiddelde beperkingen en zorgbehoeften van tehuisbewoners zwaarder zijn dan die van vroegere bewoners (Eggink, Oudijk en Sadiraj, 2012). Ondanks het dalende aandeel tehuisbewoners zal, als gevolg van de vergrijzing en de groei van het aantal 80-plussers, wel het aantal tehuisbewoners toenemen (Eggink, Oudijk en Sadiraj, 2012).

De zorg voor ouderen verplaatst zich meer en meer van verzorgingshuizen naar de thuisomgeving van ouderen. Die extramuralisering vergt zowel ruimtelijke aanpassingen als aanpassingen in de ouderenzorg, waardoor het woonzorgklimaat van ouderen zal veranderen.

Invloed van trends in de ouderenzorg op het woonzorgklimaat van ouderen

De groeiende zorgvraag en stijgende zorgkosten zetten de betaalbaarheid en de uitvoerbaarheid van de ouderenzorg onder druk, terwijl de ouderenzorg kwalitatief verandert door de extramuralisering en een verschuivende focus naar het voorkomen en het verbeteren van het leven met ziektes. Het dominante woonzorgklimaat van ouderen zal als gevolg van deze drie trends veranderen.

4.2.3 Trends in de ruimtelijke ontwikkeling

Ook op het gebied van ruimtelijke ontwikkeling zijn er trends te identificeren die inwerken op het dominante woonzorgklimaat van ouderen. Drie belangrijke trends worden uitgelicht.

Ruimtelijke planning: weg van de maakbaarheidsgedachte

De Nederlandse ruimtelijke planning maakt een omslag van "*van gelijkheid naar differentiatie en van sturen en controleren enerzijds naar marktwerking en zelfredzaamheid anderzijds*" (Hartman et al., 2011). Decennialang was er een sterk geloof in de maakbaarheid van onze maatschappij. Voor maatschappelijke problemen zoals overstromingen en woningnood werden technologische oplossingen gevonden; dijken, polders en stormvloedkeringen om het water uit te bannen en grootschalige prefab woningbouw om het tekort aan woningen in te lopen. Ruimtelijke planning had functionaliteit als belangrijkste streven en ruimtelijke interventies werden gedaan om maatschappelijke veranderingen te beheersen en controleren (Hartman et al., 2011). Begin jaren '90 komen die maakbaarheidsgedachte en het streven naar functionaliteit onder grote druk te staan (Gerrits, Rauws en De Roo, 2012). Het besef groeit dat planningsvraagstukken niet universeel zijn, maar mede gevormd worden door maatschappelijke interactie en waardering. Er wordt een verschuiving ingezet van een universele en functionele benadering naar een benadering die gericht is op gebiedsspecifieke kwaliteiten (Hartman et al., 2011). Ondersteund door trends zoals glocalisering, digitalisering en de opkomst van de ontspanningseconomie wordt naast functionaliteit de waardering voor de omgeving in toenemende mate uitgangspunt bij ruimtelijke ontwikkelingen. Ruimtelijke ontwikkelingen worden niet langer enkel beoordeeld op basis van functionele criteria zoals bereikbaarheid en de prijs per vierkante meter, maar ook op basis van belevingswaarden zoals identiteit, geborgenheid, veiligheid en leefbaarheid (Hartman et al., 2011).

Het loslaten van de maakbaarheidsgedachte heeft naast de verschuivende focus naar kwaliteit nog een tweede belangrijke implicatie voor de ruimtelijke planning in Nederland. Het betekent het begin van een zoektocht naar nieuwe sturingsmechanieken (Hartman et al., 2011). In de jaren '90 doen open planningsprocessen hun intrede. Actoren zoeken samen naar consensus over ruimtelijke ontwikkeling. Door consensus te zoeken worden collectieve zekerheden gecreëerd als oplossing voor specifieke planningsvraagstukken (Gerrits, Rauws en De Roo, 2012). Burgers krijgen een grotere rol in planningsprocessen. Dit is in lijn met een bredere maatschappelijke ontwikkeling; in de individualiserende maatschappij verdwijnen traditionele hiërarchische structuren en worden de machtsverhoudingen tussen burgers, overheden en andere organisaties horizontaler (SCP, 2004). Ruimtelijke planning wordt maatwerk en in plaats van het planningsvraagstuk komt het planningsproces centraal te staan, met een nadruk op governance in plaats van government (Hartman et al., 2011).

Eind jaren '90 komt ook de lange Nederlandse traditie van toelatingsplanologie ter discussie te staan. Bij toelatingsplanologie worden ruimtelijke initiatieven pas formeel toegelaten wanneer ze passen binnen de door overheden opgestelde ruimtelijke plannen. De rigide focus op bescherming tegen ongewenste ruimtelijke ontwikkelingen sluit te weinig aan bij de grote maatschappelijke dynamiek en wordt steeds meer als een beperkende factor voor ruimtelijke ontwikkeling gezien (RPB, 2004). Het WRR-rapport *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* (1998) markeert het omslagpunt naar ontwikkelingsplanologie, naar een overheid die in samenwerking met private partijen proactief op ruimtelijke ontwikkeling is gericht. De omarming van ontwikkelingsplanologie leidt tot een decentralisatie van verantwoordelijkheden en een toenemende rol voor marktpartijen in ruimtelijke ontwikkeling. "Decentraal wat kan, centraal wat moet" is het motto van de Nota Ruimte in 2004 en ook de hoofdgedachte achter de huidige Wet ruimtelijke ordening. De traditionele coördinerende overheid die beleid maakt met centraal gestelde verantwoordelijkheden gaat geleidelijk over in een gelaagde overheidsstructuur, waarin elke laag zijn eigen verantwoordelijkheden heeft (Gerrits, Rauws en De Roo, 2012). Ruimtelijke planning in Nederland heeft niet langer tot doel om ruimtelijke ontwikkeling te sturen, eerder is het doel om via ruimtelijk beleid in te spelen en te anticiperen op autonome ruimtelijke ontwikkelingen. De sturende rol van planologen en beleidsmakers in de Nederlandse ruimtelijke planning maakt daarmee plaats voor een faciliterende rol, om maatschappelijke veranderingen te ondersteunen in plaats van te induceren (Gerrits, Rauws en De Roo, 2012). Doordat overheden minder (kunnen) investeren in ruimtelijke ontwikkeling en door een toegenomen zelfbewustzijn van de markt en de samenleving wordt ontwikkelingsplanologie mogelijk opgevolgd door uitnodigingsplanologie. Dat betekent dat de overheid zich steeds vaker zal beperken tot het stellen van randvoorwaarden, waarna andere partijen worden uitgenodigd om invulling te geven aan ruimtelijke ontwikkeling (RLI, 2011).

De woonzorgomgeving van ouderen wordt steeds meer beoordeeld op basis van belevingswaarden zoals identiteit, veiligheid en geborgenheid. Kleinschalige en vraaggestuurde ontwikkeling van woonzorgprojecten past in het streven naar kwaliteit. Het is een vorm van maatwerk waarmee ouderen invulling kunnen aan wat ze onder kwaliteit verstaan.

De manier waarop de woonzorgomgeving van ouderen gecreëerd wordt verandert. De overheid verliest zijn sturende rol in de ruimtelijke planning en krijgt meer en meer de rol van procesbegeleider om ruimtelijke initiatieven te faciliteren. Daarmee komt er meer ruimte voor kleinschalige en vraaggestuurde initiatieven van woonzorgprojecten voor ouderen.

Nakend einde van een groeiparadigma

Het huidige systeem van ruimtelijke ontwikkeling gaat uit van onvermijdelijke en natuurlijke groei, terwijl demografische en economische prognoses de komende decennia een ander beeld laten zien (Hajer, 2011). Waar groei jarenlang de belangrijkste planningsopgave was, verschuift de focus naar transformatie. Het einde van een groeiparadigma lijkt te naderen. Volgens Hajer (2011) legt de huidige crisis op de woning -en vastgoedmarkt een systeemprobleem bloot. De kwalitatieve en kwantitatieve ambities op het gebied van ruimtelijke planning zijn vaak gebaseerd geweest op (te) groot optimisme. Veel kantoren staan leeg. De vraag naar woningen daalt, doordat banken terughoudend zijn in het verstrekken van hypotheekleningen en mogelijke kopers wachten tot hun eigen huis verkocht is voordat ze durven over te gaan tot koop van een nieuwe woning. De verminderde vraag heeft als gevolg dat de huizenprijzen dalen, woningen langer te koop staan en dat de hoogte van de hypotheekschulden mogelijk hoger wordt dan de waarde van het onderpand, de woningen. Er wordt minder gebouwd, waardoor ook de grondmarkt te maken heeft met dalende prijzen. Gemeenten worden gedwongen om op andere manieren ruimtelijk beleid te voeren, omdat een belangrijk deel van de huidige financiële onderbouwing, de grondexploitatie, wegvalt. Speculeren op groei is minder rendabel, er wordt gezocht naar nieuwe vormen van samenwerking en financiering voor ruimtelijke ontwikkelingen. Volgens Hajer (2011) zal de schaal van ruimtelijke ontwikkeling daardoor kleiner worden, met meer ruimte en perspectief voor particuliere initiatieven.

De grootschalige aanbodgestuurde en op groei speculerende ruimtelijke ontwikkeling lijkt niet meer te renderen. Er is een crisis op de woning- en vastgoedmarkt, waardoor grote systeemspelers zoals projectontwikkelaars, woningbouwcoöperaties en ook gemeenten meer open staan voor kleinschalige en vraaggestuurde ontwikkelingsvormen van (woonzorg)projecten.

Veranderende woonwensen van ouderen

De woonwensen van ouderen veranderen, nieuwe ouderen hebben andere ruimtelijke behoeften dan voorgaande generaties. Dé nieuwe oudere bestaat niet, er is een grote diversiteit aan ouderen, maar in het algemeen kan er wel een aantal uitspraken gedaan worden over waarom en waarin de woonwensen van nieuwe ouderen verschillen van eerdere generaties. Zo is de nieuwe generatie ouderen hoger opgeleid, welvarender, vaker eigenaar van een koopwoning, mondiger, vitaler en mobieler (VROM, 2007; VROM, 2010). Nieuwe ouderen hebben meer (financiële) mogelijkheden om in hun behoeften te voorzien en leven daarnaast in een tijdperk van individualisering. Individualisering is het voortgaande maatschappelijk proces van individuele mensen die minder afhankelijk worden van hun directe omgeving en in toenemende mate keuzevrijheid hebben met betrekking tot de inrichting van hun leven (Minnesma en Rotmans, 2007). Het gelijkheidsprincipe ligt

hieraan ten grondslag; in het streven naar gelijke rechten, kansen en plichten zou iedereen de vrijheid moeten hebben om het eigen leven vorm te geven (SCP, 2004). Nieuwe ouderen verlangen daarom ook meer keuzevrijheid en maatwerk ten aanzien van de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen. In de keuzes die ouderen maken wordt de belevingscomponent steeds belangrijker. Het SCP (2004) noemt die ontwikkeling intensivering; mensen maken keuzes en waarderen hun leven meer op basis van individuele behoeftes zoals spanning, ontspanning, belevenis, emotie en gevoel. Tegen de geschetste achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen verandert het gedrag van ouderen op de woningmarkt.

Het VROM heeft in 2010 het rapport "*Senioren op de Woningmarkt. Nieuwe generaties, andere eisen en wensen*" uitgebracht, waarin de veranderende woonwensen en verhuisredenen van senioren en ouderen worden beschreven. De voornaamste reden voor ouderen om op korte termijn te verhuizen blijkt voort te vloeien uit tekortkomingen van de huidige woning, die te groot wordt gevonden of niet gelijkvloers is. Ouderen willen wel kleiner wonen, maar niet veel kleiner dan in de huidige woning. Het klassieke beeld van de ouderenwoning als tweekamerwoning is dan ook aan het veranderen. Een tweede belangrijke reden om op korte termijn te verhuizen is een (toekomstige) behoefte aan zorgvoorzieningen, de gezondheid van ouderen speelt een steeds grotere rol in de verhuiscapaciteit naar mate men ouder wordt (VROM, 2010). Het anticiperen op een verminderde gezondheid vormt ook de belangrijkste verhuisreden voor ouderen die op de langere termijn zouden willen verhuizen. Deze groep ouderen heeft momenteel nog geen gezondheidsproblemen, maar wil voorkomen dat ze uit nood zal moeten verhuizen (VROM, 2010). Vergeleken met andere leeftijdsgroepen verhuizen ouderen echter weinig. De verhuiscapaciteit van ouderen daalt ook, omdat veel ouderen tevreden zijn over hun huidige woning en gehecht zijn aan hun woonomgeving (VROM, 2010). Senioren en ouderen hebben tijdens hun werkzame leven de top van hun woningcarrière bereikt en voelen er weinig voor om naar een gevoelsmatig mindere woning te verhuizen (Klomp en Schellekens, 2010).

Onder woningzoekende ouderen bestaat een sterke voorkeur voor woningen waarin ze zelfstandig kunnen wonen. Om die wens mogelijk te maken groeit de behoefte naar nultredenwoningen en naar woningen met zorg -en dienstverlening in de nabije omgeving. De VROM-raad (2009) benoemt in het rapport "*Wonen in ruimte en tijd*" de verdienstelijking van wonen als een trend op het gebied van wonen; de vraag naar zorg gaat samen met comfort en gemak. Volgens hetzelfde rapport is ook een toenemende behoefte naar wonen met gelijkgestemden, mensen met een soortgelijke leefstijl, een belangrijke trend. In de afgelopen decennia is de onderlinge steun in de buurt afgenomen. Veel bedrijvigheid heeft zich van buurten verplaatst naar randen van steden en naar winkelcentra, terwijl mensen voor werk, boodschappen en recreatie ook naar elders reizen. Het aantal contactmomenten tussen mensen in de buurt is kleiner geworden,

waardoor mensen van verschillende generaties buiten de familiebanden nauwelijks contact met elkaar hebben (Doortjes, 2012). Tegen deze achtergrond zijn ouderen op zoek naar een woning of wijk die weer een meer vertrouwde omgeving kan bieden. Het gaat daarbij niet zozeer om het hebben van een hechte sociale gemeenschap, maar meer om de veiligheid en geborgenheid die een buurt met mensen die dezelfde leefstijl aanhangen met zich meebrengt (VROM-raad, 2009). Volgens de SEV (2010) is er door de vergrijzing en kleiner wordende families ook een groeiende behoefte naar meer collectieve en sociale vormen van wonen, waarbij senioren en ouderen een beroep kunnen doen op goed nabuurschap.

Concluderend heeft de nieuwe generatie ouderen, hoewel divers van aard, bovenal de wens heeft om tot hoge leeftijd zelfstandig te kunnen wonen. Om in die behoefte te voorzien zijn ouderen op zoek naar woningen waarin ze ook oud kunnen worden; naar een omgeving waarin ze verzorgd kunnen worden wanneer het nodig is en waarin ze zich veilig en geborgen voelen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat ouderen minder snel verhuizen. De behoefte naar zo lang mogelijk zelfstandig wonen krijgt daarom ook gestalte door het aanpassen van de eigen woning in plaats van het verhuizen naar een andere omgeving.

Het aantal ouderen groeit en aankomende ouderen hebben kwalitatief andere wensen met betrekking tot hun woonomgeving dan voorgaande generaties. De behoefte aan relatief ruime zelfstandige woningen met zorg- en dienstverlening in de nabije omgeving vormt een druk op het dominante woonzorgklimaat van ouderen.

Invloed van trends in de ruimtelijke ontwikkeling op het woonzorgklimaat van ouderen

De beschreven ruimtelijke trends duiden op een verandering in de manier waarop de woonzorgomgeving van ouderen wordt gecreëerd. Grootschalige en aanbodgestuurde projectontwikkeling lijkt niet meer te renderen vanwege een gebrek aan winstperspectief, terwijl ook overheden minder (kunnen) investeren in ruimtelijke ontwikkeling. Er ontstaat meer ruimte voor kleinschalige en vraaggestuurde woonzorgprojecten voor ouderen, waarmee ouderen zelf invulling kunnen geven aan hun kwalitatief veranderende woonwensen.

4.3 Mesoniveau: dominante woonzorgklimaat van ouderen

De beschreven macrotrends werken in op het mesoniveau, het niveau waarop het dominante woonzorgklimaat van ouderen opereert. In deze paragraaf worden veranderingen die plaatsvinden op het mesoniveau geanalyseerd, omdat ze het woonzorgklimaat van ouderen als geheel beïnvloeden. Het mesoniveau bestaat uit stelsels van dominante culturen, werkwijzen en structuren die het woonzorgklimaat van ouderen als systeem vormen. Belangrijke deelsystemen in het woonzorgklimaat van ouderen zijn de stelsels van ruimtelijke ordening en ouderenzorg. De ruimtelijke ordening scheidt de ruimtelijke kaders van de woonzorgomgeving van ouderen, terwijl het zorgstelsel de kaders vormt waarbinnen de ouderenzorg verleend wordt. De overheid is een belangrijke actor in beide deelsystemen, omdat het via ruimtelijk beleid en zorgbeleid het woonzorgklimaat van ouderen als geheel kan beïnvloeden. De contouren worden aangegeven door de overheid, maar daarbinnen zijn het de woningbouwers en zorgverleners die de precieze invulling geven aan de woonzorgomgeving van ouderen. In deze paragraaf zullen eerst de deelsysteem van ruimtelijke ordening en de ouderenzorg en bewegingen in beiden worden beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op een verschuiving die lijkt ingezet van een grootschalig en aanbodgestuurd naar een meer kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat van ouderen.

4.3.1 Stelsel van ruimtelijke ordening

De ruimtelijke ordening is een belangrijk onderdeel van het woonzorgklimaat van ouderen, omdat het de hoeveelheid beschikbare grond voor woningbouw bepaalt, alsmede de locatie ervan en het type woning dat erop gebouwd mag worden. Het wettelijk kader van de ruimtelijke ordening wordt verzorgd door de Wet ruimtelijke ordening, die sinds 2008 van kracht is. Via ruimtelijk beleid wordt dit wettelijke kader beïnvloed en wordt tegelijkertijd aangegeven hoe de overheid binnen het kader wil opereren. Ruimtelijke beslissingen worden in Nederland op drie schaalniveaus genomen; landelijk, regionaal en lokaal schaalniveau, vertegenwoordigd door respectievelijk het rijk, de provincies en gemeenten. In structuurvisies beschrijven het rijk, de provincies, en gemeenten welke ruimtelijke ontwikkelingen zij verwachten en hoe ze die ontwikkelingen sturen en uitvoeren. De beleidsdoelen uit de structuurvisies worden gerealiseerd in bestemmingsplannen. De gemeente stelt de bestemmingsplannen op, tenzij rijksbelang of regionaal belang prevaleert, en is daarmee ook het voornaamste beslissingsorgaan wanneer het om de contouren van ruimtelijke ontwikkeling gaat (Van Eijndhoven et al., 2011). Het bestemmingsplan is van oudsher het belangrijkste planningsinstrument in de Nederlandse ruimtelijke ordening en bepaalt wat er binnen de gemeente met ruimte mag gebeuren. Met de centrale positie van het op bescherming gerichte bestemmingsplan is het huidige stelsel van ruimtelijke ordening nog vooral gebaseerd op toelatingsplanologie (Minnesma &

Rotmans, 2007). Het stelsel is echter aan verandering onderhevig; het past zich bijvoorbeeld aan op eerder beschreven macrotrends zoals het nakende einde van een groeiparadigma.

Verschuiving naar kleinschalige en vraaggestuurde ruimtelijke ontwikkeling

De ruimtelijke ontwikkeling in Nederland wordt in de 20ste eeuw gekenmerkt door een proces van schaalvergroting. Mensen bouwen steeds minder voor eigen gebruik en woningen en kantoren worden marktproducten. Na de Tweede Wereldoorlog versnelt dit proces van schaalvergroting. (Ruimtelijke Planbureau, 2007; Tennekes & Harbers, 2012). Door schaalvoordelen en efficiëntie worden seriereproductie en de ontwikkeling van grotere gebieden de norm, in lijn met het sterke geloof in de maakbaarheidsgedachte en de focus op functionaliteit in de ruimtelijke planning. De schaalvergroting van gebiedsontwikkeling kent een zichzelf versterkend effect in Nederland. Gemeenten worden actiever, bijvoorbeeld via grondbeleid, en zijn mede door het financiële belang geneigd om zaken te doen met relatief grote partijen (Buitelaar et al., 2012). De deelname van kleinere ontwikkelaars in woningbouwprojecten wordt als een risico beschouwd en als gevolg daarvan ontstaat er een voorkeur voor samenwerking met corporaties op de markt van huurwoningen en met projectontwikkelaars op de markt van koopwoningen, kantoren en winkels (Tennekes & Harbers, 2012). In de strak geplande ruimtelijke ontwikkeling is er jarenlang weinig ruimte voor kleinschalige particuliere initiatieven en weinig keuzevrijheid voor bewoners (SEV, 2010).

Sinds het begin van de economische crisis, rond 2008, is de grootschalige planmatige ruimtelijke ontwikkeling echter tot stilstand gekomen (Buitelaar et al., 2012). In plaats daarvan raakt een meer organische vorm van ruimtelijke ontwikkeling in zwang. Organische gebiedsontwikkeling kan volgens Buitelaar et al. (2012) worden opgevat als een "*optelsom van relatief kleinschalige (her)ontwikkelingen, met een open-eindeproces zonder blauwdruk, waarbij ontwikkeling en beheer door elkaar lopen, met een dominante rol voor eindgebruikers en een faciliterende rol voor de overheid.*" Deze faciliterende rol voor de overheid past in het huidige neoliberale discours, waarin een te grote overheid wordt gezien als een beperking voor ruimtelijke ontwikkeling. Marktpartijen en particulieren zouden meer ruimte moeten krijgen om eigen initiatieven te ontplooiën, maar zijn nog wel gebonden aan de complexe en op bescherming gerichte regelgeving. Er vindt daarom een proces van deregulering plaats (Gerrits, Rauws en de Roo, 2012). Met de invoering van de Wabo in 2010 en de aankomende Omgevingswet worden procedures eenvoudiger gemaakt zodat het voor burgers en marktpartijen makkelijker wordt om ruimtelijke projecten te initiëren en realiseren (RLI, 2011).

De huidige aandacht voor organische gebiedsontwikkeling en de steeds meer faciliterende rol van de overheid duiden op een verschuiving naar vraagsturing, vanwege de dominante rol van eindgebruikers in ruimtelijke initiatieven, en ook naar kleinschaligheid, omdat de initiatieven zich moeilijk integraal laten plannen.

4.3.2 Zorgstelsel

Een tweede belangrijk deelsysteem in het woonzorgklimaat van ouderen is het Nederlandse gezondheidszorgstelsel. Het gezondheidszorgstelsel wordt in dit onderzoek gezien als de wijze waarop gezondheidszorg wordt gefinancierd, alsmede de wijze waarop taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden verdeeld zijn over diverse partijen. De financiering en verdeling van taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden zijn verankerd in diverse wetten voor zorg en welzijn. De vier belangrijkste wetten zijn de Wet publieke gezondheid (Wpg), de Zorgverzekeringswet (Zvw), de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Deze wetten gaan over de financiering van de zorgverlening, maar geven ook de inhoudelijke kaders aan waaraan de zorgverlening en de maatschappelijke ondersteuning dienen te voldoen.

In het huidige zorgstelsel zijn er verschillende partijen verantwoordelijk voor de kwaliteit, kosten en toegankelijkheid van de gezondheidszorg (Nivel, 2012). De overheid stuurt op hoofdlijnen en vertegenwoordigt de publieke belangen. Van zorgverzekeraars wordt verwacht dat ze kwalitatief goede zorg inkopen tegen een lage prijs. Zorgaanbieders verlenen zorg, maar zijn tegelijkertijd ook een marktpartij. De prestaties van zorgaanbieders moeten inzichtelijk zijn, zodat zorgverzekeraars op basis daarvan contracten kunnen afsluiten en zorgconsumenten de prestaties mee kunnen nemen in hun keuze voor bepaalde zorgverleners. Van zorgconsumenten, waaronder ouderen, wordt dan ook verwacht dat ze bewust kiezen met welke zorgverzekeraars en zorgaanbieders ze in zee gaan. Doordat consumenten bewuste keuzes maken zouden zorgverzekeraars en zorgaanbieders gedwongen worden om een goede verhouding tussen kwaliteit en prijs aan te bieden (Nivel, 2012). Verschillende partijen hebben aldus ieder hun eigen taken en prikkels in het op gereguleerde marktwerking gebaseerde zorgstelsel. Het Nederlandse zorgstelsel is net als het stelsel van ruimtelijke ordening niet statisch, maar aan verandering onderhevig. Er zal eerst een tweetal beleidswijzigingen met veel invloed op het woonzorgklimaat van ouderen worden toegelicht. Vervolgens wordt ingegaan op een verschuiving naar vraaggestuurde en kleinschalige ouderenzorg.

Scheiding tussen financiering van wonen en zorg

De Zvw en de AWBZ zijn verzekeringswetten die gaan over de financiering van curatieve en langdurige zorg. De wetten worden uitgevoerd door zorgverzekeraars, in samenwerking met de zorgaanbieders. De AWBZ ondergaat per 1 januari 2013 een wijziging die veel invloed zal hebben op de omgeving waarin ouderen wonen en zorg ontvangen. Vanaf dan wordt gefaseerd een scheiding tussen de financiering in wonen en zorg doorgevoerd (NZa, 2012). Dat betekent dat wonen en zorg apart gefinancierd gaan worden; zorgconsumenten gaan zelf betalen voor hun woonlasten via koop, dan wel huur. Als eerste zullen zorgconsumenten met lichte beperkingen (ZZP 1 en 2), waaronder

veel ouderen, onder de nieuwe wetgeving vallen. Voor ouderen betekent het concreet dat ze vaker een indicatie voor thuiszorg krijgen in plaats van een indicatie voor intramurale zorg. Met de wijziging wordt beoogd dat zorgconsumenten meer keuzevrijheid krijgen ten aanzien van hun woonomgeving. Zorgconsumenten kunnen bijvoorbeeld kiezen voor een kleinere woning met lagere lasten of juist een grotere woning met hogere lasten. Aanbieders van de combinatie tussen wonen en zorg zullen meer rekening gaan houden met de woonwensen van zorgconsumenten, omdat die een bewuste woningkeuze kunnen maken. De scheiding tussen de financiering van wonen en zorg draagt er ook aan bij dat meer ouderen zorg gaan ontvangen in hun thuisomgeving en minder in een relatief dure intramurale omgeving. Aanbieders van thuiszorg zullen naar verwachting profiteren, terwijl (grootschalige) zorginstellingen op zoek zijn naar manieren om de gevolgen, zoals vrijkomende woningen, op te vangen (NZa, 2012). Er zullen ook meer ouderen een woning zoeken en vinden via de reguliere woningmarkt.

Decentralisatie van ouderenzorg en toenemende eigen verantwoordelijkheid

De zorg voor ouderen is in toenemende mate een verantwoordelijkheid voor lokale overheden en voor zorgvragers zelf. Een belangrijke aanzet daartoe was de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). De Wmo is in 2007 ingevoerd met als belangrijkste beweegredenen de dreigende onbetaalbaarheid van het zorgstelsel en het voorkomen dat mensen achterover kunnen leunen en passief worden. Via de Wmo worden ouderen ondersteund bij het zelfstandig wonen en leven. De wet kent ambitieuze doelstellingen: "*ondanks de vergrijzing noodzakelijke zorg blijven garanderen, zelfs van betere kwaliteit, maar zonder de kosten van die zorg verder te laten stijgen*" (Jager-Vreugdenhil, 2012). Centraal principe in de Wmo is meedoen. Er wordt een sterk beroep gedaan op de verantwoordelijkheid van mensen voor hun eigen zorg en de zorg voor anderen. De Wmo wordt, net als de Wpg, uitgevoerd door gemeenten (Jager-Vreugdenhil, 2012). De rol van gemeenten in de ouderenzorg zal in de nabije toekomst groter worden, omdat een deel van de taken van de AWBZ wordt overgeheveld naar de Wmo. Zo staat in het *Regeerakkoord VVD-PVDA* (2012) dat gemeenten geheel verantwoordelijk zullen worden voor activiteiten op het gebied van ondersteuning, begeleiding en verzorging. Zorg zal meer in de directe omgeving van mensen georganiseerd gaan worden, bijvoorbeeld via wijkverpleging, en gemeenten krijgen grote beleidsvrijheid in de invulling daarvan. De gedachte achter deze decentralisatie is dat gemeenten beter in staat zijn de eigen kracht en mogelijkheden van burgers en hun omgeving aan te spreken en tevens beter in staat zijn om maatwerk te leveren. Tegelijkertijd worden de aanspraken op zorg en dienstverlening beperkt, er wordt verwacht dat mensen op alternatieven uit eigen kring terugvallen.

Verschuiving naar vraaggestuurde en kleinschalige georganiseerde ouderenzorg

De ouderenzorg kent net als de ruimtelijke ordening een tred van schaalvergroting in de tweede helft van de 20ste eeuw. Door ontwikkelingen op medisch-technologisch gebied worden mensen steeds ouder en groeit aldus het aantal ouderen. De overheid formuleert een recht op gezondheidszorg (Veldheer et al., 2012). De verantwoordelijkheid van zorg voor ouderen verschuift van hun kinderen en liefdadigheidsorganisaties naar de overheid. Zorg- en verpleeghuizen doen in de jaren '60 en '70 op grote schaal hun intrede om het groeiende aantal ouderen dat verpleeg- en verzorgingsbehoefte is op te vangen. Ook steeds meer gezonde ouderen gaan in verzorgingshuizen wonen. De zorg- en verpleeghuizen zijn volledig gebaseerd op het medisch model. De verpleeghuisarts loopt visites, de verpleging en verzorging werken taakgericht en de oudere is vooral patiënt en ondergaat het geheel gelaten. Het zijn kortom gestandaardiseerde huizen met veelal de kenmerken van een instituut (Huisman & Bronsvort, 2006). Vanaf de jaren '80 ontstaat er kritiek op de op de grootschalige, bureaucratische, professionele en intramurale ouderenzorg (Veldheer et al., 2012). De opvattingen over ouderenzorg veranderen en de overheid speelt hierop in en bezuinigt tegelijkertijd op de ouderenzorg door in te zetten op extramuralisering (Koops & Kwekkeboom, 2005). De extramuralisering betekent een verschuiving naar kleinschalige zorgverlening, omdat ouderen vaker in een kleinschalige setting zorg ontvangen.

In het afgelopen decennium is er ook een verschuiving van aanbod- naar vraagsturing in de ouderenzorg ingezet. In de traditionele grootschalige en aanbodgestuurde ouderenzorg zijn het de zorgverleners die veelal bepalen wat goed is voor ouderen, terwijl bij vraagsturing de behoeften en zorgvragen van ouderen centraal staan en leidend zijn in het ontwikkelen van zorgaanbod. Dit past in de huidige maatschappelijke context, waarin ouderen zo lang mogelijk zelf regie willen behouden over het eigen leven en in hun eigen omgeving willen blijven wonen (Hamers, J., 2012).

4.3.3 Verschuiving naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig woonzorgklimaat van ouderen

Grootschalige partijen zoals projectontwikkelaars, woningcorporaties en zorgverleners zijn in de tweede helft van de 20ste eeuw in toenemende mate bepalend geworden in het woonzorgklimaat van ouderen. Dit heeft geleid tot de huidige situatie waarbij de omgeving waarin ouderen wonen en zorg ontvangen als aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd getypeerd kan worden. Er lijkt echter een verschuiving ingezet naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. Bewegingen op mesoniveau zoals de opkomst van organische ontwikkeling en de scheiding in financiering van wonen en zorg passen in en zijn indicaties van die verschuiving. De verschuiving betekent dat ouderen meer keuzevrijheid krijgen, maar ook meer eigen verantwoordelijkheden ten aanzien van de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen.

4.4 Microniveau: collectief particulier opdrachtgeverschap als nichealternatief

De dominante structuren, culturen en werkwijzen op mesoniveau ondervinden competitie van nichealternatieven die ontstaan op microniveau. Het systeem van grootschalige zorginstellingen, woningbouwcoöperaties en projectontwikkelaars als belangrijkste aanbieders van wonen en zorg voor ouderen probeert zichzelf in stand te houden en streeft stabiliteit na, terwijl er zich op microniveau afwijkende alternatieven aandienen die het systeem uit evenwicht zouden kunnen duwen. Volgens Rotmans (2003) hebben vooral initiatieven die aansluiten bij de autonome trends op macroniveau de potentie om besmettelijk te worden, op te schalen en daarmee een concurrerend alternatief te worden voor dominante systemen. In deze paragraaf wordt dieper ingegaan op een nichealternatief voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen, in de vorm van ouderen die via collectief particulier opdrachtgeverschap zelf de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen organiseren. Er zal eerst worden toegelicht wat er in dit onderzoek onder collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO) wordt verstaan. Vervolgens wordt gekeken naar CPO in een internationale context, omdat een deel van het onderzoek in het buitenland plaats vindt. Tot slot wordt besproken waarom CPO-initiatieven van ouderen een rol zouden kunnen spelen in een transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen.

4.4.1 Wat is collectief particulier opdrachtgeverschap?

Collectief particulier opdrachtgeverschap is onderdeel van een breder spectrum aan vormen van woningbouw waarbij bewoners meer zeggenschap hebben over het ontwerp van hun woning en woonomgeving dan bij traditionele bouw door projectontwikkelaars. Bij traditionele bouw is de projectontwikkelaar opdrachtgever en worden toekomstige bewoners in een relatief laat stadium bij het bouwproces betrokken (RIGO, 2010). Gechargeerd betekent het dat projectontwikkelaars het product woning aanbieden, waarna vervolgens de toekomstige bewoner het aangeboden product afneemt. De toekomstige bewoners hebben hierdoor weinig invloed op hoe hun woning en woonomgeving eruit zien. Zelfbouw draait dit bouwproces om. Toekomstige bewoners zijn (mede)opdrachtgever en daardoor in een vroeg stadium onderdeel van het bouwproces (RIGO, 2010; Ruimtelijk Planbureau, 2007). Mensen die zelf bouwen hebben de mogelijkheid om hun woning en woonomgeving meer naar eigen wensen en behoeften te realiseren (Ruimtelijke Planbureau, 2007). Er kunnen drie hoofdvormen van zelfbouw worden onderscheiden; particulier opdrachtgeverschap, collectief particulier opdrachtgeverschap en medeopdrachtgeverschap. De verschillende vormen van opdrachtgeverschap zijn in te delen in de mate van zeggenschap van toekomstige bewoners over het ontwerp -en bouwproces van de woningen (Box 4.1).

Box 4.1 **Definities verschillende vormen van zelfbouw**
 Bron figuur: Eigen bewerking naar SEV (2010)

De definitie van CPO die door de SEV (Box 4.1) gehanteerd wordt is een goed startpunt om het verschijnsel van woningbouw via CPO nader te bespreken. CPO kent verschillende verschijningsvormen en interpretaties. In ruime zin kan CPO worden gezien als woningbouw die in samenwerking met de toekomstige bewoners tot stand komt, waarbij de toekomstige bewoner invloed heeft op de architectuur, het volume en de indeling van de woningen (Ruimtelijk Planbureau, 2007). Deze definitie maakt het lastig om een onderscheid te kunnen maken tussen wat de SEV (2010) medeopdrachtgeverschap en collectief particulier opdrachtgeverschap noemt. Het rijk hanteert een enger begrip en definieert CPO als een groep consumenten, georganiseerd als rechtspersoon zonder winstoogmerk, die volledig juridisch zeggenschap heeft over en

verantwoordelijkheid draagt voor het gebruik van de grond, het ontwerp en de bouw van de woningen (Ham en Keers, 2011). De definitie van het rijk sluit aan bij de definitie die gebruikt wordt in een onderzoek van het Ruimtelijke Planbureau (2007) naar de verschillende verschijningsvormen van CPO. CPO wordt daarin opgevat als een manier van bouwen waarbij een groep particulieren grond(en) verwerft en zelf bepaalt met welke partijen de woningen voor eigen gebruik worden gerealiseerd. CPO hoeft echter niet alleen een middel te zijn om nieuwbouw te realiseren. Het is, zeker nu het transformeren en herbestemmen van bestaande gebouwen steeds meer aandacht krijgen, ook heel goed mogelijk dat het collectief bestaande gebouwen verbouwt om woningen te realiseren.

De verschillende opvattingen laten zien dat CPO een multi-interpretabel begrip is, waaronder verschillende varianten van collectief zeggenschap over woningen en woningomgeving te scharen zijn. In dit onderzoek wordt de definitie van de SEV (2010) als basis genomen. Daaraan wordt toegevoegd dat het niet alleen om het verwerven van gronden voor nieuwbouw hoeft te gaan, maar dat ook het verbouwen van bestaande gebouwen tot de mogelijkheden behoort. Dat leidt tot de volgende definitie, die in het vervolg van dit onderzoek gehanteerd zal worden:

Collectief particulier opdrachtgeverschap is een vorm van opdrachtgeverschap waarbij een collectief van gelijkgestemde particulieren de grond(en), dan wel gebouw(en) verwerft en in samenspraak bepaalt hoe, en met welke partijen de woningen, private en in sommige gevallen zelfs de openbare ruimte wordt ingericht en gerealiseerd.

4.4.2 Collectief particulier opdrachtgeverschap in het buitenland

Collectief particulier opdrachtgeverschap is niet enkel een Nederlands fenomeen. Om het concept van CPO beter te begrijpen is het zinvol om het binnen gangbare internationale terminologie te positioneren. CPO is onderdeel van een brede internationale stroming; cohousing. Cohousing is een containerbegrip dat een variatie aan woningbouwvormen en organisatievormen omvat, het kent ook verschillende betekenissen in verschillende landen (Tummer 2011). De Amerikaanse Cohousing organisatie definieert cohousing als volgt: "*Cohousing is a type of collaborative housing in which residents actively participate in the design and operation of their own neighbourhoods*" (Cohousing, 2012). Deze definitie kent twee belangrijke eigenschappen aan de hand waarvan het verschijnsel cohousing verder beschreven kan worden:

1. Het is een vorm van "collaborative housing"
2. Bewoners participeren actief in het ontwerp en beheer van hun woonomgeving

De actieve bewonersparticipatie in het ontwerp en beheer van de eigen woonomgeving is volgens Tummers (2011a) een idee dat internationaal gedeeld wordt en een indicatie van waarom cohousing in essentie verschilt van de publieke en private woningmarkt. Bewoners hebben via bewuste onderlinge interactie een zekere mate van directe zeggenschap over de ontwikkeling en het beheer van hun woonomgeving. Collaborative housing is een begrip dat niet rechtstreeks naar het Nederlands vertaald kan worden, omdat het zowel een gemeenschappelijke vorm van bouwen als een gemeenschappelijke vorm van wonen kan betekenen. Dit verschil in focus op bouwen of wonen kan worden gebruikt om verschillende verschijningsvormen van cohousing in te delen (tabel 4.1).

	Collectief wonen	Collectief bouwen
Nederland	Gemeenschappelijk wonen Woongroepen Centraal Wonen	Collectief Particulier Opdrachtgeverschap Bouwgroep
Duitsland	Wohngemeinschaft Hausgemeinschaft	Baugruppe Baugemeinschaft Genossenschaft
België	Gemeenschappelijk wonen Samenhuizen	Groepswoningbouw
Verenigde Staten	Collaborative housing, Living communities Collective housing	Self-managed housing Self-build housing

Tabel 4.1 Varianten van cohousing, ingedeeld naar focus op collectief wonen of collectief bouwen
Bron: Eigen bewerking naar Tummers (2011); Vanderhoven (2011)

De vormen van cohousing waarbij de nadruk ligt op het collectief bouwen zijn het meest verwant aan het Nederlandse CPO. Een deel van dit onderzoek vindt plaats in Duitsland, alwaar vooral het Baugruppen-model, waaronder ook Baugemeinschaften vallen, goed vergelijkbaar is met CPO in Nederland. Een Baugruppe is een groep mensen die collectief een kavel verwerft, een architect arrangeert en zonder ontwikkelaar zelf woningen voor eigen gebruik ontwikkelt. Zo'n groep vervult de taken die doorgaans verdeeld zijn over verschillende partijen in het bouwproces (Kompier, 2011). Een Genossenschaft is een andere gemeenschappelijke organisatievorm waarmee een groep particulieren zelf het initiatief kan nemen voor woningbouw. Het verschil is echter dat de particulier niet individueel eigenaar is van de woning, maar dat de Genossenschaft eigenaar is. In hoofdstuk 6 wordt dieper ingegaan op de opkomst van CPO in de Duitse hoofdstad Berlijn en welke lessen hieruit getrokken kunnen worden ten aanzien van de mogelijke rol van CPO in een transitie van het woonzorgklimaat voor ouderen in Nederland.

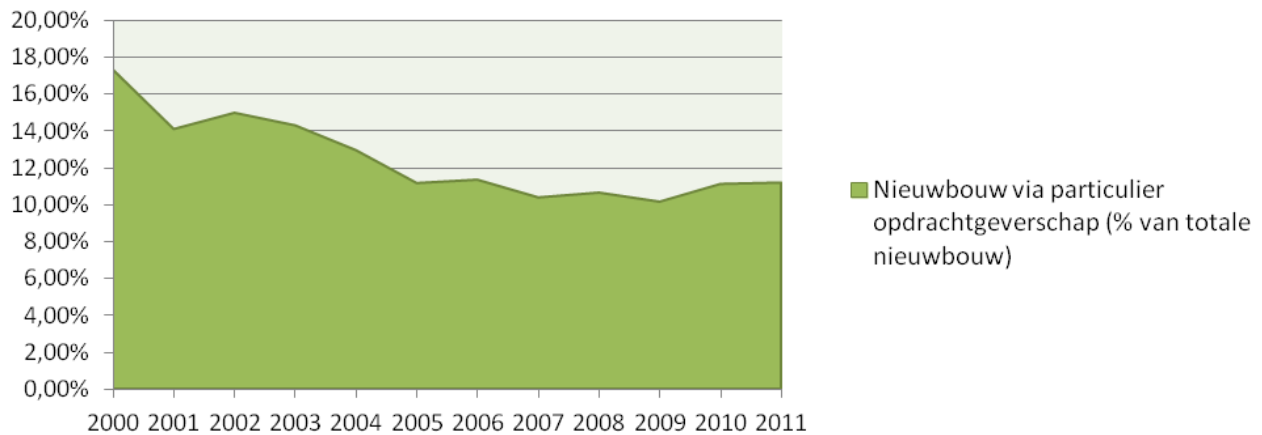
4.4.3 Collectief particulier opdrachtgeverschap in de spotlights

In Nederland is er recent veel aandacht waarneembaar voor (collectief) particulier opdrachtgeverschap. Om die aandacht voor CPO te begrijpen is het zinvol om CPO in een historisch perspectief te plaatsen. Particulier opdrachtgeverschap is geen nieuw fenomeen, de kenmerkende historische binnensteden in Nederland zijn veelal het resultaat van (collectief) particulier opdrachtgeverschap (Ham en Keers, 2010). Tot halverwege de 20ste eeuw was het zelf bouwen, zowel individueel als in de vorm van een collectief, de norm in Nederland. Het was gebruikelijk om een huis voor jezelf of voor je familie te bouwen op eigen grond en er vervolgens je hele leven te blijven wonen (Boelens en Visser, 2011). Dat veranderende in de tweede helft van 20ste eeuw, waarin zoals eerder beschreven een grootschalige en aanbodgestuurde werkwijze dominant werd in Nederland. Niet de burger bepaalt hoe zijn huis en omgeving er uit zouden zien, maar stedenbouwkundigen, projectontwikkelaars, woningbouwcorporaties en gemeenten (Ham en Keers, 2010). Vanaf de jaren negentig klinken er protesten tegen de projectmatige aanbodgestuurde woningbouw. De stempeljijken uit de jaren '60 en VINEX-wijken uit de jaren '90 worden vaak geassocieerd met uniformiteit en saaiheid en de woningen die gebouwd worden zouden te weinig aansluiten bij de wensen van burgers. Samen met een aantal maatschappelijk trends, zoals de individualisering van de maatschappij, een toegenomen welvaart en mondigheid van burgers leidt dit tot een hernieuwde belangstelling voor (collectief) particulier opdrachtgeverschap (Ruimtelijke Planbureau, 2007).

Na een motie van Tweede Kamerleden Duivesteyn en Gabor, waarin er gepleit wordt voor een grotere rol van de burger op de woningmarkt, is De Nota Mensen, Wensen en Wonen (2000) de eerste Rijksnota waarin aandacht wordt besteed aan (collectief) particulier opdrachtgeverschap. Het rijk stelt vast dat er in Nederland met 17% een relatief klein aandeel van de nieuwbouw wordt gerealiseerd via particulier opdrachtgeverschap. Particulier opdrachtgeverschap, zowel individueel als collectief, zou burgers de mogelijkheid geven woningen meer naar eigen wensen te realiseren. Het stimuleren van particulier opdrachtgeverschap, individueel of collectief, kan volgens de Nota daarom een belangrijke impuls geven aan het vergroten van keuzevrijheid en zeggenschap voor burgers ten aanzien van hun leefomgeving. Echter, het doel om in 2005 ongeveer 35% van de nieuwbouw via particulier opdrachtgeverschap te realiseren wordt niet gehaald. Ook het latere doel van een aandeel van 20% blijkt onhaalbaar. Figuur 4.3 laat zien dat ondanks de aandacht vanuit het rijk het aandeel particuliere opdrachtgevers in de nieuwbouw van woningen zelfs is gedaald, van 17% in 2000 naar 10% in 2010. De achterblijvende prestaties zijn volgens Keers en Scheele-Goedhart (2008) niet zo zeer te wijten aan een gebrek aan publieke belangstelling, maar eerder aan belemmeringen in de realisatie. Met name de gronduitgifte zou moeizaam verlopen, met uitzondering van Almere, waar al enige jaren sterk wordt ingezet op zelfbouw. De Nederlandse

bouwcultuur die sterk gericht is op projectmatige en geregisseerde architectuur zou debet zijn aan de belemmeringen in de realisatie van (C)PO-projecten.

Aandeel particuliere opdrachtgevers in totale nieuwbouw

Figuur 4.3 Nieuwbouw via particulier opdrachtgeverschap 2000-2011

Bron: Eigen bewerking op basis van gegevens CBS (2012)

In de meest recente woonvisie van het rijk (BZK, 2011) wordt wederom aandacht besteed aan (collectief) particulier opdrachtgeverschap. Het rijk speelt in op de belemmeringen in de realisatie van (C)PO-projecten door gemeenten, onder andere via het Expertteam Eigenbouw, te stimuleren om meer kavels uit te geven voor zelfbouw en belemmeringen als gevolg van lokale regelgeving weg te nemen. Het rijk wil dat er zo meer ruimte komt voor kleinschalige bouwlocaties en (C)PO.

Niet alleen vanuit de rijksoverheid staat CPO in de belangstelling. Zo zien kleine gemeenten CPO in toenemende mate als een ideaal instrument om starters en senioren een kans op passende woonruimte te bieden. Grotere gemeenten zien CPO als een middel om de leefbaarheid, diversiteit en toekomstwaarde van wijken te versterken en tegelijkertijd als een manier om recht te doen aan de door burgers gewenste keuzevrijheid en zeggenschap ten aanzien van hun woonomgeving. (Kastein, 2008). Momenteel zijn voor diverse gemeenten niet alleen zeggenschap, diversiteit en keuzevrijheid redenen om in te zetten op particulier opdrachtgeverschap. In een tijd waarin grootschalige projectmatige woningbouw niet van de grond komt verschuift de aandacht naar kleinschalige, collectieve projecten om alsnog woningbouw te kunnen realiseren (Veldheer et al., 2012). Een meer organische vorm van gebiedsontwikkeling is in zwang geraakt. Daarin staan initiatieven vanuit de samenleving voorop; het zijn de eindgebruikers die bijvoorbeeld via CPO vorm moeten geven aan ruimtelijke ontwikkeling (Buitelaar et al., 2012). Figuur 4.3 laat ook zien dat er in 2011 een voorzichtige kentering zichtbaar is in de trend van een dalend aandeel particuliere opdrachtgevers in de woningbouw. Het aandeel particuliere opdrachtgevers nam toe, tot 11%.

Resumerend is de aandacht voor (C)PO in het afgelopen decennium gegroeid, maar zijn de resultaten lange tijd achtergebleven. Zelfbouw, waaronder CPO, vormt aldus een nichemarkt in de Nederlandse woningbouw, maar kan door de toenemende belangstelling voor en ervaring met zelfbouw wel groeien (Veldheer et al., 2012).

4.4.4 Waarom CPO een rol kan spelen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen

Er is inmiddels toegelicht wat er onder collectief particulier opdrachtgeverschap wordt verstaan en waarom er recent veel aandacht is voor CPO. CPO vormt een nichemarkt in de Nederlandse woningbouw, maar heeft een interessant potentieel op het gebied van wonen en zorg voor ouderen. In deze paragraaf wordt beschreven waarom CPO een rol zou kunnen spelen in een transitie richting een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen.

CPO breekt met dominante structuren in het woonzorgklimaat van ouderen

Waar bij traditionele woningbouw voor ouderen grootschalige partijen zoals projectontwikkelaars, zorginstellingen en woningcorporaties beeldbepalend zijn voor het aanbod, hebben ouderen die woningen bouwen via collectief particulier opdrachtgeverschap zelf veel zeggenschap over hun woonzorgomgeving. Woningbouwprojecten van zelfbouwcollectieven zijn ook eerder kleinschalig van aard, omdat ze hierdoor beter behapbaar zijn voor de toekomstige bewoners (SEV, 2010). Volgens Boonstra en Boelens (2011) zouden initiatieven vanuit de samenleving, zelforganiserende processen zoals in de vorm van CPO, beter aansluiten bij de toenemende complexiteit en veranderende behoeften van de hedendaagse samenleving. Woningbouw waarbij het initiatief ligt bij een collectief van particuliere opdrachtgevers dat (deels) uit ouderen bestaat breekt daarmee met de dominante aanbodgestuurde en grootschalige manier waarop de woonzorgomgeving van ouderen wordt gecreëerd.

Eerder is al gesteld dat zelforganisatie een belangrijke eigenschap is van complexe adaptieve systemen als het woonzorgklimaat van ouderen, omdat door processen van zelforganisatie het systeem in staat is zichzelf aan te passen aan veranderende omstandigheden. Zelforganiserende processen zijn ook van belang in transities, omdat via zelforganisatie nieuwe structuren ontstaan die het systeem veranderen of kunnen veranderen. Woningbouw via collectief particulier opdrachtgeverschap kan vanuit ruimtelijk perspectief een vorm van zelforganisatie genoemd worden, omdat het een vorm van burgerinitiatief is waarbij er nieuwe ruimtelijke structuren gecreëerd worden zonder externe coördinatie. In de meest enge definitie van CPO is het collectief van toekomstige bewoners de bepalende partij en handelt het collectief vanuit eigen motieven. Niet elk CPO-initiatief ontstaat echter spontaan vanuit de behoeften van toekomstige bewoners, ook externe partijen zoals gemeenten, projectontwikkelaars en adviesbureaus kunnen projecten

initiëren. Door die inmenging van externe partijen kennen CPO-projecten ook verschillende gradaties van zeggenschap voor toekomstige bewoners, er kan sprake zijn van een bepaalde mate van sturing van buitenaf. Om bovengenoemde redenen is het beter om bij CPO-initiatieven te spreken over een mate van zelforganisatie. CPO-projecten die geïnitieerd worden door toekomstige bewoners en waarbij de toekomstige bewoners veel zeggenschap hebben kennen een grotere mate van zelforganisatie dan CPO-projecten die door externe partijen geïnitieerd worden of waarin toekomstige bewoners beperkt zeggenschap hebben over de te realiseren woonomgeving. Vanwege het zelforganiserende karakter, alhoewel verschillend in gradatie, kan CPO een rol spelen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. Via CPO ontstaan er nieuwe structuren, buiten de bestaande structuren om, die, wanneer zij het niveau van nicheontwikkeling, overstijgen het dominante systeem kunnen veranderen.

CPO sluit mogelijk aan bij macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen

CPO-initiatieven van ouderen breken aan de ene kant met de bestaande structuren in het dominante woonzorgklimaat van ouderen, maar kunnen aan de andere kant aansluiting vinden bij autonome ontwikkelingen die op macroniveau plaatsvinden. Dankzij de vergrijzing en extramuralisering groeit de vraag naar zelfstandige woningen voor ouderen. Aankomende ouderen die op zoek zijn naar een nieuwe woning anticiperen op een toekomstige zorgbehoefte en wensen relatief ruime woningen waarin ze zo lang mogelijk zelfstandig kunnen wonen. Daarnaast verwachten ouderen in onze individualiserende samenleving in toenemende mate keuzevrijheid ten aanzien van de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen. In de keuzes die ouderen maken ten aanzien van hun woonzorgomgeving spelen belevingswaarden en kwaliteit een steeds grotere rol. Volgens de SEV (2010) is er maatwerk nodig om in de groeiende behoefte naar kwaliteit van het gebruik en organisatie van de woning en woonomgeving te voorzien. Woningbouw via CPO biedt een vorm van maatwerk waarmee ouderen woningen naar eigen kwaliteitseisen kunnen realiseren. Initiatieven vanuit de samenleving, zoals CPO, zouden een betere verhouding hebben tussen prijs en kwaliteit, beter aansluiten bij de wensen van bewoners en meer gevarieerde architectuur opleveren (Boelens en Visser, 2011; SEV, 2010). Voor dit soort kleinschalige particuliere initiatieven ontstaat meer ruimte vanwege het nakende einde van een groeiparadigma in combinatie met een terugtrekkende overheid en de daarmee gepaard gaande groeiende rol van burgers en marktpartijen in ruimtelijke ontwikkeling. Woningbouwprojecten die geïnitieerd worden door collectieven van ouderen sluiten daarom mogelijk aan bij eerder benoemde macrotrends op het gebied van ruimtelijke ontwikkeling. Niet alleen vanuit ruimtelijk perspectief, maar ook vanuit zorgperspectief kan CPO mogelijk aansluiting vinden bij trends op macroniveau. CPO biedt vanwege het collectieve aspect de mogelijkheid om gezamenlijke (zorg)voorzieningen en sociale meerwaarden als nabuurschap en zorg

voor elkaar te creëren die bij individuele of grootschalige aanbodgestuurde woningbouw moeilijker of niet zijn te realiseren. Volgens een evaluatiestudie van de SEV (2010) leidt het samen bouwen van woningen tot meer sociale cohesie in de buurt. De initiatiefnemers en deelnemers leren elkaar in een vroegtijdig stadium kennen en vormen een gemeenschappelijke visie op hoe ze willen wonen en leven. Het sociale netwerk dat via dit proces gecreëerd wordt zou eenzaamheid en de angst voor eenzaamheid onder ouderen kunnen ondervangen. Tegelijkertijd kunnen er vanuit de gemeenschap vormen van zorg voor elkaar ontstaan. Betere ondersteuning vanuit het eigen netwerk maakt mensen minder afhankelijk van professionele zorg, waardoor mensen zich prettiger voelen en langer zelfstandig kunnen wonen (Doortjes, 2012). De ondersteuning vanuit een via CPO gecreëerde gemeenschap kan ook de zorgsector ontlasten, wanneer lichte zorgtaken door de omgeving van zorgbehoevende ouderen verricht kunnen worden. Overheden en zorginstellingen zouden CPO daarom beleidsmatig kunnen omarmen als middel om wonen en zorg beter aan te laten sluiten op de vraag van ouderen en tegelijkertijd de kosten van de ouderenzorg te beheersen.

CPO als pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen

CPO verenigt de elementen van vraaggestuurde en kleinschalige woningbouw en heeft de potentie om ook op zorggebied bij te dragen aan een verschuiving naar een meer vraaggestuurde en kleinschalige organisatie. Als middel waarmee ouderen wonen en zorg zelf organiseren vormt CPO mogelijk een concurrerend nichealternatief, omdat het enerzijds breekt met dominante structuren van het aanbodgestuurde en grootschalige georganiseerde woonzorgklimaat van ouderen, terwijl het anderzijds aansluiting zou kunnen vinden bij trends op macroniveau. Die aansluiting bij macrotrends zoals vergrijzing, vereenzaming en het nakende einde van een groeiparadigma vergroot de kans op een olievlekwerking en daarmee op systeemveranderingen die tot een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen kunnen leiden. CPO zou daarom een druk kunnen uitoefenen op het dominante woonzorgklimaat van ouderen en een pushfactor kunnen vormen in een transitie naar een kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat van ouderen.

4.5 Conclusies

Het dominante woonzorgklimaat van ouderen kent een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd karakter. Gemeenten, projectontwikkelaars, woningcorporaties en zorginstellingen zijn veelal de bepalende partijen in het creëren van de woonzorgomgeving van ouderen. Als gevolg van elkaar versterkende en op elkaar inwerkende ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus lijkt er een verschuiving gaande naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen. Deze transitie zou ergens tussen de voorontwikkelingsfase en de take-off gepositioneerd kunnen worden (Figuur 4.4). Het aantal ouderen neemt de komende jaren snel toe; de vergrijzing zal steeds meer zichtbaar worden. De nieuwe generatie ouderen heeft andere kenmerken en ook andere behoeften dan voorgaande generaties ten aanzien van hun woonzorgomgeving. Nieuwe ouderen zijn welvarender, hoger opgeleid en mondiger en verwachten meer kwaliteit, maatwerk en keuzevrijheid. De manier waarop in de woon- en zorgbehoeften van ouderen wordt voorzien verandert. Uit onvrede over de kwaliteit van het bestaande aanbod nemen senioren en ouderen in toenemende mate het initiatief om de omgeving waarin ze wonen en zorg ontvangen zelf te organiseren. Dit is in lijn met een overheid die zich terug trekt en zowel op het gebied van wonen als zorg meer verantwoordelijkheden bij de burger laat. Het samenspel van dit soort ontwikkelingen duwt het dominante systeem uit evenwicht en stuwt een verschuiving naar een meer vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. CPO kan daarin mogelijk een pushfactor vormen. Figuur 4.4 en 4.5 geven inzicht in die mogelijke transitie in combinatie met onderliggende push- en pullfactoren die de transitie aanjagen, dan wel afzwakken.

Figuur 4.4 Transitie model woonzorgklimaat van ouderen

Macroniveau: autonome trends als pushfactoren

Op macroniveau zijn het trends zoals de vergrijzing, extramuralisering en een veranderende ruimtelijke planning die inwerken op en opgaven vormen voor het mesoniveau (tabel 4.2). De macrotrends zetten het dominante woonzorgklimaat van ouderen onder druk en jagen daarmee veranderingen in het woonzorgklimaat van ouderen aan.

Demografie	Ouderenzorg	Ruimtelijke ontwikkeling
Vergrijzing	Toename zorgvraag en -kosten	Naar kwalitatieve planning
Kleinere families	Extramuralisering	Einde groeiparadigma
	Focus op welzijn en preventie	Veranderende woonwensen

Tabel 4.2 Autonome trends in het woonzorgklimaat van ouderen

Mesoniveau: bewegingen in het woonzorgklimaat

Op mesoniveau wordt ingespeeld op macrotrends en nicheontwikkelingen door (beleids)wijzigingen zoals de omgevingswet, organische ontwikkeling, een toenemende eigen verantwoordelijkheid voor zorgvragers en een scheiding in financiering tussen wonen en zorg. De wijzigingen lijken indicaties van en passen in een transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen. Tegelijkertijd zijn er op mesoniveau krachten die het dominante systeem in stand houden, zoals het op toelatingsplanologie gebaseerde stelsel van ruimtelijke ordening dat een remmende factor vormt voor de ontplooiing van kleinschalige particuliere initiatieven.

Microniveau: CPO als nichealternatief

Op microniveau ontstaan er nichealternatieven voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. CPO-initiatieven van ouderen vormen een nichealternatief dat mogelijk het niveau van nicheontwikkeling kan overstijgen en daarmee een pushfactor kan vormen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. CPO verenigt de elementen van vraaggestuurde en kleinschalige woningbouw en maakt vanwege het collectieve aspect een meer vraaggestuurde en kleinschalige organisatie van ouderen zorg mogelijk. Daarmee breken CPO-initiatieven van ouderen enerzijds met de structuren van het dominante aanbodgestuurde en grootschalig georganiseerde woonzorgklimaat van ouderen, terwijl ze anderzijds aansluiting kunnen vinden bij trends op macroniveau.

Figuur 4.5 Multi-level model transitie woonzorgklimaat van ouderen

5. Collectief particulier opdrachtgeverschap als nichealternatief

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden CPO-initiatieven van ouderen als nichealternatief in het woonzorgklimaat van ouderen geanalyseerd. Door middel van een meervoudige casestudy wordt het transitie-model uit hoofdstuk 4 getoetst aan de praktijk. De casestudy beslaat twee cases, De Derde Fase in Zutphen en de Zonnespreng in Driebergen, en is uitgevoerd aan de hand van interviews met initiatiefnemers, procesbegeleiders, gemeenteambtenaren ruimtelijk beleid en een innovatiemanager van een zorgverlener. Het doel van de meervoudige casestudy is het verkrijgen van inzicht te krijgen in hoe en waarom ouderen in Nederland woningbouwprojecten initiëren via CPO. Op basis daarvan kan vervolgens worden geanalyseerd:

1. In hoeverre CPO-initiatieven van ouderen aansluiting vinden bij trends op macroniveau
2. Waarin CPO-initiatieven van ouderen breken met dominante structuren op mesoniveau
3. Of en op welke wijze CPO-initiatieven van ouderen een pushfactor vormen richting een kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat van ouderen
4. Hoe gemeenten CPO-initiatieven van ouderen kunnen faciliteren via ruimtelijk beleid

Beantwoording van deze viervragen leert ons meer over of en hoe CPO-initiatieven van ouderen het niveau van nicheontwikkeling kunnen ontstijgen en daarmee mogelijk een concurrerend alternatief vormen voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. Beide cases zullen eerst kort worden geïntroduceerd. Daarna wordt overgegaan op het analysedeel van dit hoofdstuk.

De Derde Fase

Bron afbeelding: KCAP Architects & Planners

Locatie	Noorderhaven, Zutphen
Fase	Initiatieffase, verwachte start van de bouw is begin 2013
Periode	2004-
Aantal woningen	100-150
Initiatiefnemer	Toekomstige bewoner
Uitgangspunten	<ul style="list-style-type: none">• Samen zinvol oud worden• Zorg voor elkaar
Bijzonderheden	<ul style="list-style-type: none">• Onderdeel van Coöperatie Ubuntuplein• Projectontwikkelaar betrokken• Antroposofische verpleeg- en verblijfszorg geïntegreerd• Mix van koopwoningen en (sociale) huurwoningen

5.2.1 Case 1: De Derde Fase

De Derde Fase is een initiatief in Zutphen (figuur 5.1) om ongeveer 100 duurzame en levensloopbestendige woningen voor mensen in hun "derde levensfase", mensen van 50 -100 jaar, te realiseren. Daarnaast bestaat het plan uit 20 verhuurbare werkruimtes, gedeelde voorzieningen en 36 plaatsen voor antroposofische verblijf- en verpleegzorg voor ouderen. Het moet een levendig buurtje worden, vlakbij de binnenstad, met een rijk sociaal en cultureel leven en de noodzakelijke voorzieningen op rollatorafstand. Het hoofdverhaal is "samen zinvol oud worden", waarbij het idee is dat ouderen die actief zijn en het leven als zinvol ervaren langer gezond blijven en minder professionele zorg nodig hebben. Vanuit de zelfgekozen gemeenschap zou men waar nodig en waar mogelijk voor elkaar kunnen zorgen.

5.2.2 De Derde Fase: hoe en waarom?

Het initiatief voor de Derde Fase is in 2004 gestart uit onvrede over de huisvesting en zorg voor ouderen die aangeboden worden door gevestigde instellingen. Het vooruitzicht van wonen in een regulier verzorgingshuis spreekt weinig aan, vanwege een gebrek aan persoonlijke aandacht (Interview: Versteeg, 2012). Daarom neemt Hugo Versteeg, samen met vier anderen, het initiatief

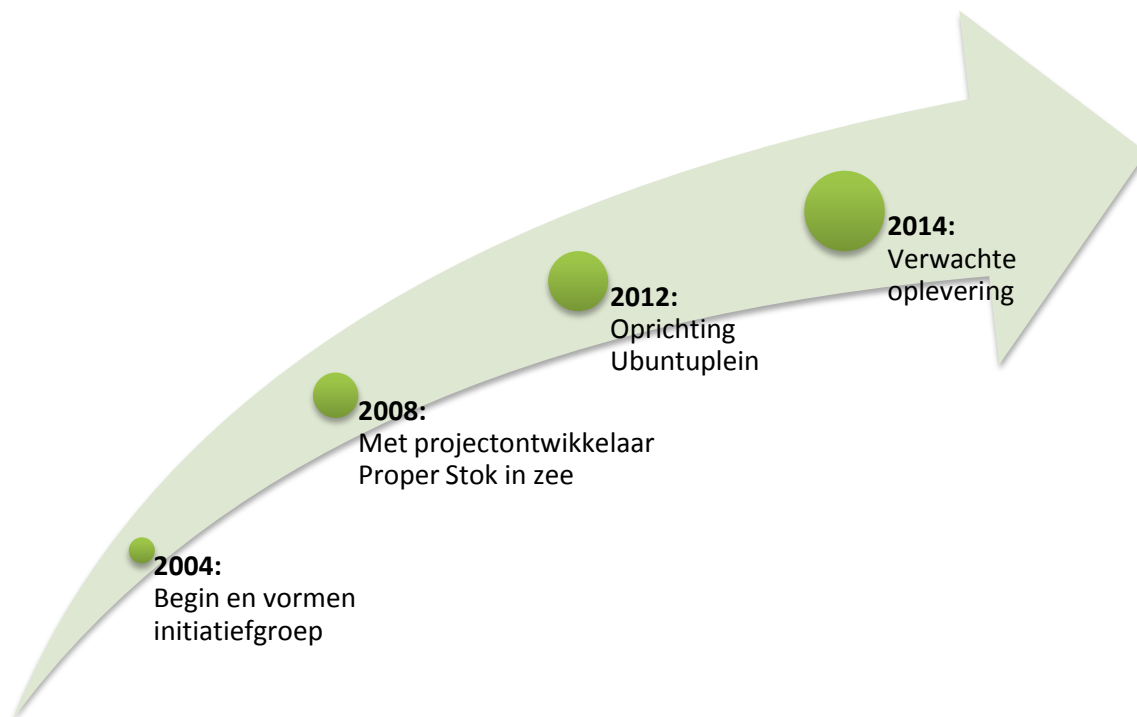

Figuur 5.1 De Derde Fase in Zutphen

Bron: Google Earth (2012)

om een alternatieve leefomgeving voor ouderen te creëren die bijdraagt aan een zinvolle, gezellige en zo actief mogelijke derde levensfase. Een op antroposofie geïnspireerde zorgverlening en zorg vanuit de gemeenschap vormen belangrijke uitgangspunten om de gewenste mensvriendelijke zorg op maat te ontvangen (Interview: Versteeg, 2012; Interview: Ten Hagen, 2012). Zutphen kent veel organisaties en instellingen met een antroposofische inslag, maar er zijn nog geen op antroposofische leest gestoelde zorgvoorzieningen en woningen voor ouderen. Onder de vergrijzende bevolking van Zutphen en omgeving bestaat er wel vraag naar woningen met deze voorzieningen, zo blijkt wanneer in 2005 ruim honderd mensen interesse tonen naar aanleiding van een verspreide folder met daarin de hoofdlijnen van het initiatief (Interview: Versteeg, 2012). Samen met vijftig huishouders wordt de vereniging De Derde Fase opgericht. Het initiatief krijgt steeds verder vorm; de taken worden verdeeld over verschillende werkgroepen, de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) verstrekt een startsubsidie en de vraag naar antroposofische zorg wordt neergelegd bij zorgverlener Sutfene. De werkgroep bouwen&wonen formuleert in 2007 vijf uitgangspunten voor het ruimtelijk ontwerp (Derde Fase, 2013):

1. Geconcentreerd mens- en milieuvriendelijk bouwen nabij de binnenstad
2. Voor ieder betaalbare, levensloopbestendige woningen met uitloop naar privé buitenruimte
3. Ontmoetingsruimte binnen en buiten voor bewoners en omgeving
4. Ruimten voor “beroep aan huis” en gedeelde activiteiten zoals bv. logeren en hobby
5. Gemeenschappelijke tuin met veel groen en bomen

Figuur 5.2 **Tijdspad De Derde Fase**

Het terrein van een oude gevangenis is de eerste locatie die serieus in beeld komt, maar blijkt politiek niet haalbaar. De gemeente Zutphen ziet weinig in de creatie van een "ouderengetto" en geeft de voorkeur aan woningbouw voor jongere doelgroepen (Interview: Versteeg, 2012). In de zoektocht naar een nieuwe locatie wordt de initiatiefgroep via de gemeente en de SEV in contact gebracht met projectontwikkelaar Proper Stok. Proper Stok is eigenaar van de Noorderhaven, een gebied ten Noorden van het station van Zutphen, en heeft plannen om er woningen te ontwikkelen. Na intensief overleg met de projectontwikkelaar gaat de Derde Fase onderdeel uitmaken van de bredere ontwikkeling van het gebied. Proper Stok ziet de Derde Fase als smaakmaker van de Noorderhaven, maar vraagt de initiatiefnemers wel om er meer partners bij te zoeken en zo het draagvlak voor de gewenste voorzieningen te vergroten (Interview: Versteeg, 2012). Het initiatief groeit uit tot wat nu Coöperatie Ubuntuplein heet. Coöperatie Ubuntuplein is in 2012 opgericht en bestaat uit drie verschillende woningbouwinitiatieven, De Derde Fase, de Noabers en de Jonge Gezinnen met daarnaast zorgverlener Sutfene en verschillende ondernemers als dragers van verschillende (zorg)voorzieningen (Interview: Ten Hagen, 2012). Er wordt nog gezocht naar een woningcoöperatie die de bouw van de sociale huurwoningen op zich kan nemen, maar de verwachting is dat het project in 2014 wordt opgeleverd.

De Zonnespreng

Locatie	Drieklinken, Driebergen
Fase	Gerealiseerd
Periode	1999-2010
Aantal woningen	20
Initiatiefnemer	Bewoner
Uitgangspunten	<ul style="list-style-type: none">• Nabuurschap• Duurzaamheid• Meergeneratieproject• Gemeenschappelijke voorzieningen
Bijzonderheden	

5.3.1 Case 2: Beschrijving De Zonnespreng

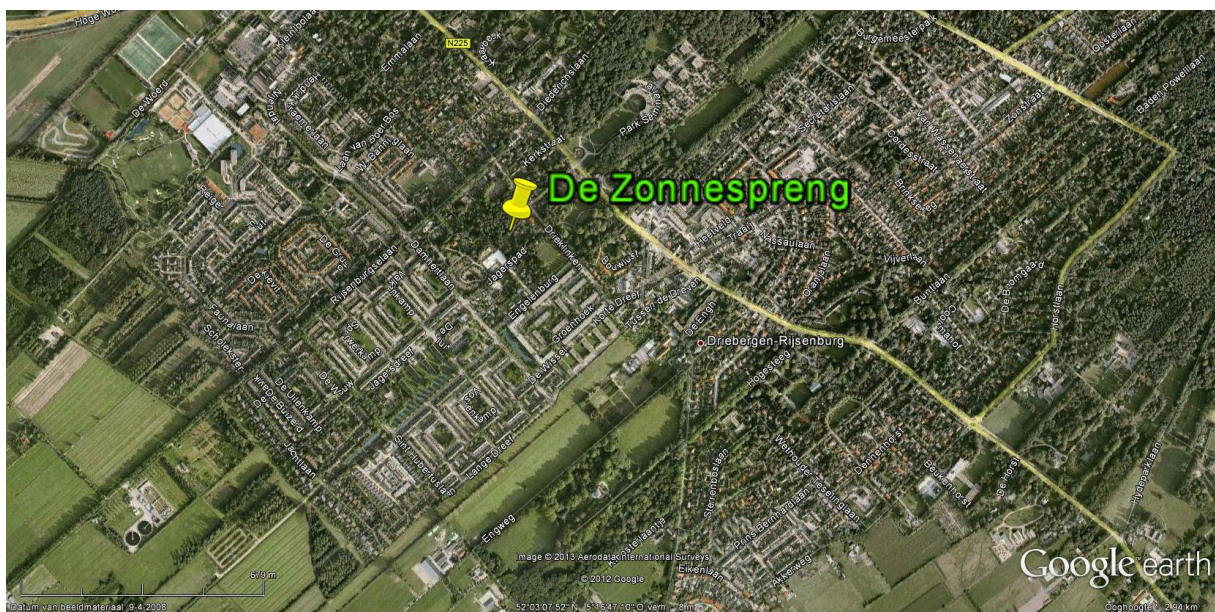
De Zonnespreng is een woonproject in Driebergen dat gerealiseerd is op de plek van een voormalige kloostertuin van de zusters Ursulinen (Figuur 5.3). Het project bestaat uit in totaal 20 woningen, waarvan 9 gezinswoningen, 8 appartementen en 3 maisonnettes. De woningen staan rondom een gezamenlijke binnentuin, die door de bewoners zelf is vormgegeven. De bewoners zijn van verschillende generaties, van gezinnen met jongere kinderen tot mensen van ver in de zeventig. Naast de binnentuin kent het project nog meer gemeenschappelijke voorzieningen, zo is er een ontmoetingsruimte, een logeerkamer en een kelder.

5.3.2 De Zonnespreng: hoe en waarom?

Het initiatief voor CPO-project de Zonnespreng wordt in 1999 genomen door Katja van der Valk. Geïnspireerd door een Centraal Wonen project in Purmerend besluit ze op zoek te gaan naar medestanders om een soortgelijk project te realiseren in Driebergen. Al snel ontstaat een groep van

vijf personen. De groep werkt het idee globaal uit, waarbij nabuurschap en ecologische duurzaamheid de kernwoorden vormen. De vraag naar nabuurschap komt voort uit onvrede over een afbrokkelende samenleving waarin mensen elkaar niet meer kennen in de buurt.

Het plan om een woonwijkje te realiseren op basis van de sociale en ecologische idealen trekt veel belangstelling, zo blijkt tijdens twee informatiebijeenkomsten die de groep begin 2000 organiseert. Samen met veertig huishoudens wordt de vereniging Ecologisch Centraal Wonen Driebergen opgericht. Vijf werkgroepen, met ieder hun eigen taak, gaan het programma van eisen uitwerken. Het blijkt een voordeel dat er mensen zijn met verschillende achtergronden, zo is er een architect bij, iemand met verstand van financiën en ook een organisatiedeskundige. Volgens Katja van der Valk (Interview, 2012) is het collectief zelf bouwen een complex proces, waardoor het een bepaald kennisniveau vereist om mee te doen. Het merendeel van de deelnemers is dan ook hoger opgeleid, ondanks een wens om een afspiegeling van de samenleving te zijn. Het homogene en elitaire karakter van het collectief wordt gezien als een manco van de Zonnespreng (Interview: Van der Valk, 2012).

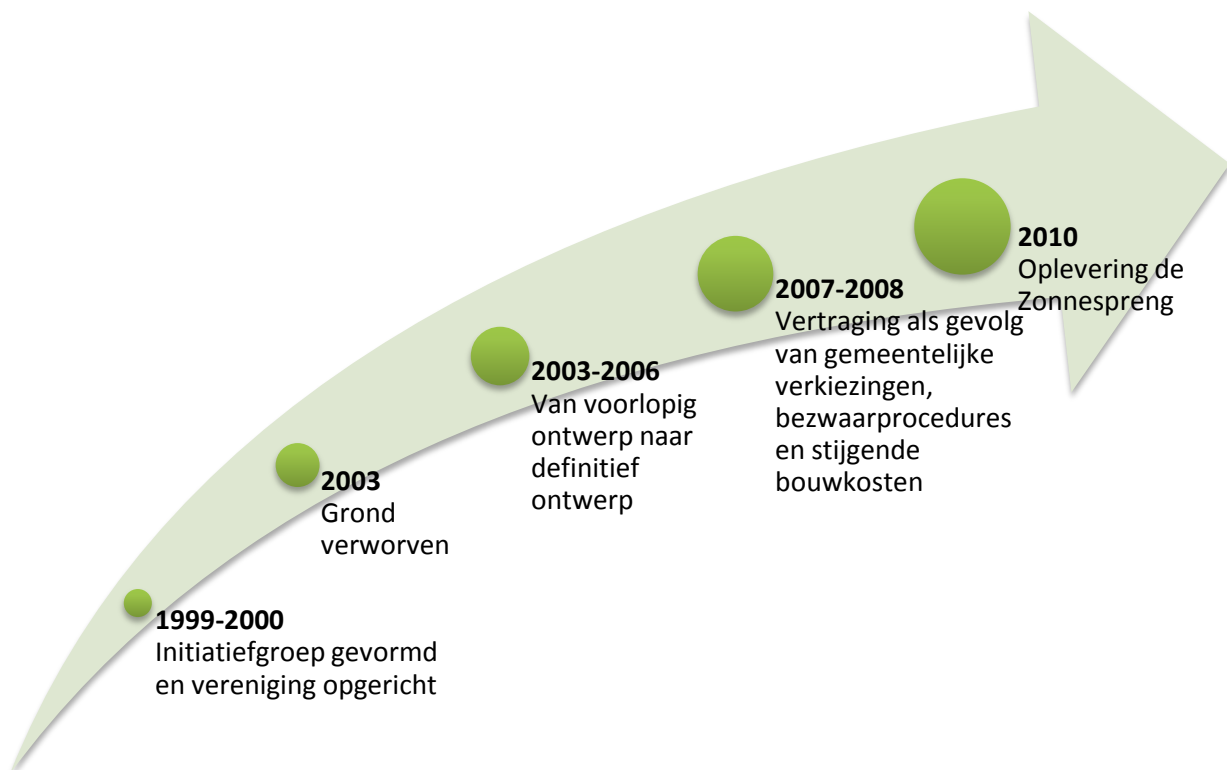

Figuur 5.3 De Zonnespreng in Driebergen

Bron: Google Earth

In 2000 wordt ook het eerste contact gelegd met de grondeigenaar, zusters Ursulinen, en wordt bij de gemeente gepolst of er draagvlak is voor het starten van een artikel 19-procedure om een woonbestemming op de grond te krijgen. De gemeente geeft aan in principe mee te willen werken aan de realisatie van het project, onder voorbehoud dat het past binnen de vastgestelde visie op het plangebied en het ecologisch plan (Zonnespreng, 2013). Na twee jaar van overleg weet de vereniging in 2003 het 12000m² grote perceel van de zusters Ursulinen te verwerven. Het perceel bestaat uit een klein bos, een voormalige moestuin en een park met vijver. Voor de aankoop van het perceel

verstrekt de Rabobank een lening van €1.000.000. Volgens Katja van der Valk (Interview, 2012) zou het anno nu waarschijnlijk niet meer mogelijk zijn om de financiering rond te krijgen voor de aankoop van de grond.

Figuur 5.4 **Tijdspad de Zonnespreng**

Nadat het programma van eisen is geformuleerd en een inmiddels geselecteerde architect op basis daarvan het eerste ontwerp heeft gemaakt, wordt in 2004 een bouw aanvraag ingediend. Deze eerste bouw aanvraag wordt afgekeurd door de toenmalige gemeente Driebergen-Rijsenberg, maar een jaar later wordt een nieuwe bouw aanvraag wel goedgekeurd. De procedures voor het verkrijgen van een bouwvergunning kunnen beginnen. In 2006 is het definitieve ontwerp voor de Zonnespreng klaar en wordt een bouwteam samengesteld voor de realisatie van het project. Dit bouwteam bestaat uit een projectleider, een aannemer en een installateur.

Het project loopt medio 2007/2008 vertraging op door bezwaren van omwonenden, stijgende bouwkosten en een moeizaam verlopend vergunningenproces. Dat het vergunningenproces moeizaam verloopt is het gevolg van wisselingen in de colleges, het ambtenarenbestand en de gemeentelijke herindeling (Interview: Van der Valk, 2012; Jacobs, 2012). Wanneer de bezwaren van omwonenden ongegrond worden verklaard, met de aannemer overeenstemming wordt bereikt over de bouwsom en alle vergunningen zijn verstrekt, kan in 2009 de bouw beginnen (Zonnespreng, 2013). In de zomer van 2010 wordt de Zonnespreng, ruim 10 jaar na de start van initiatief, opgeleverd.

5.4 Aansluiting bij macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen

In hoofdstuk 4 zijn in totaal acht autonome trends op het gebied van demografie, ouderenzorg en ruimtelijke ontwikkeling geïdentificeerd (tabel 5.1). Wanneer CPO-projecten van ouderen aansluiting vinden bij trends op macroniveau hebben ze een grotere kans om het niveau van nichealternatief te overstijgen en concurrerend te worden voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. In deze paragraaf wordt daarom, op basis van de twee cases, nagegaan in hoeverre CPO-initiatieven van ouderen daadwerkelijk aansluiten bij de benoemde macrotrends.

Demografie	Ouderenzorg	Ruimtelijke ontwikkeling
Vergrijzing	Toename zorgvraag en -kosten	Naar kwalitatieve planning
Kleinere families	Extramuralisering	Einde groeiparadigma
	Focus op welzijn en preventie	Veranderende woonwensen

Tabel 5.1 Macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen

5.4.1 Aansluiting bij demografische macrotrends

Bij beide cases is naar voren gekomen dat voor ouderen de angst voor eenzaamheid een belangrijke drijfveer is om deel te nemen aan het CPO-project. Met de gemeenschap die gecreëerd wordt door samen te bouwen proberen ouderen hun angst voor eenzaamheid te ondervangen (Interview: Versteeg, 2012; Interview: Posma, 2012; Interview: Ten Hagen, 2012). Oudere echtparen nemen ook deel aan CPO-projecten vanuit de gedachte dat de ander goed verzorgd is, mocht één van beiden wegvallen (Interview: Posma, 2012). CPO is hiermee een middel om te voorzien in de behoefte naar een vertrouwde omgeving waarin mensen elkaar kennen.

De sociale meerwaarde van CPO is in de praktijk zichtbaar bij de Zonnespreng. Iedereen heeft primair zijn eigen privacy, maar er is een zekere mate van sociale controle en onderlinge betrokkenheid. Initiatiefnemer Katja van der Valk (Interview, 2012) ziet de andere bewoners als een *"tweede familie, maar dan dichtbij"*. Oudere bewoners geven aan dat de eenzaamheid in reguliere verzorginghuizen een schrikbeeld is. De Zonnespreng biedt een beter alternatief, omdat de bewoners van alle leeftijden elkaar kunnen opvangen (Architectuur Lokaal, 2011).

De Derde Fase is nog niet gerealiseerd, maar voorziet al wel in de behoefte naar nieuwe sociale contacten. Een substantieel deel van de deelnemers bleek minder geïnteresseerd in het woningbouwaspect, maar eerder in het sociale netwerk om angst voor eenzaamheid te ondervangen. Vooral alleenstaande vrouwen van 55 jaar en ouder behoren tot deze categorie. De kinderen zijn inmiddels het huis uit en wonen ver weg, men voelt zich alleen. Voor hen heeft de

Derde Fase al resultaat opgeleverd, omdat ze elkaar gevonden hebben en zo een nieuw sociaal netwerk hebben gevormd (Interview: Versteeg, 2012).

Kortom, bij zowel de Zonnespreng als de Derde Fase is de wens om te wonen en oud te worden binnen een vertrouwde omgeving met veel sociale contacten een belangrijke reden om deel te nemen aan het initiatief. CPO wordt gezien als een middel om deze vertrouwde omgeving te creëren en sluit daarom goed aan bij behoeftes die voortkomen uit de vergrijzing en kleiner wordende families.

5.4.2 Aansluiting bij macrotrends in de ouderenzorg

Ouderen die deelnemen aan de twee bestudeerde CPO-projecten anticiperen op een toekomst met lichamelijke beperkingen en zorgbehoeften. In de Derde Fase zullen alleen levensloopbestendige woningen gerealiseerd worden, terwijl in de Zonnespreng een deel van de woningen levensloopbestendig is. Zowel binnen de Derde Fase als de Zonnespreng bestaat de verwachting dat ouderen binnen de gemeenschap van gelijkgestemden tot op hoge leeftijd zelfstandig kunnen wonen en minder snel zullen verhuizen naar grootschalige zorginstellingen (Interview: Versteeg, 2012; Van der Valk, 2012). Dat ouderen binnen CPO-projecten langer zelfstandig kunnen wonen dan in een reguliere woonomgeving wordt toegeschreven aan de grote bereidheid tot onderlinge steun en zorgverlening (Interview: Pasma, 2012; Interview: Albers, 2012). In de praktijk is dit terug te zien bij de Zonnespreng, alwaar het twee keer is voorgevallen dat een bewoner overleed. In beide gevallen kon degene er tot het sterfbed blijven wonen. Wanneer iemand ernstig ziek is komt er zorg van buitenaf, verpleging of thuiszorg, maar de bewoners van de Zonnespreng leveren op vrijwillige basis ook hun bijdrage in de ondersteuning van de zieke en zijn of haar partner (Interview: Van der Valk, 2012).

Waar de Zonnespreng een project is voor mensen van verschillende leeftijden, is de Derde Fase vooral gericht op ouderen. De zorg voor ouderenzorg maakt nadrukkelijk onderdeel uit van Derde Fase. De dreigende onbetaalbaarheid van de ouderenzorg en de verwachting dat dit zal leiden tot bezuinigingen en verschraling in de zorg vormt een belangrijke drijfveer voor het initiatief. Door het heft in eigen handen te nemen en op antroposofie geïnspireerde zorgverlening te integreren in een woningbouwproject willen de initiatiefnemers zich verzekeren van goede en mensvriendelijke zorg in hun derde levensfase. Om de gewenste woonzorgomgeving te realiseren, met veel persoonlijke aandacht en tijd voor de zorgbehoevende, zijn er veel vrijwilligers nodig (Interview: Ten Hagen, 2012). De creatie van een gemeenschap van ouderen wordt door de initiatiefnemers gezien als een geschikt middel om vrijwilligers bijeen te krijgen om mantelzorg te verlenen. Doordat de toekomstige bewoners zich bewust verbinden aan het ideaal van gemeenschappelijk bouwen en leven zou het vanzelfsprekend zijn dat men elkaar helpt en voor elkaar zorgt (Interview: Albers,

2012). Binnen de gemeenschap kunnen vitale ouderen de meer kwetsbare ouderen ondersteunen in het zo lang mogelijk zelfstandig wonen. Om te voorkomen dat er op de lange termijn alleen minder vitale bewoners zijn, met als gevolg minder draagvlak voor zorg voor elkaar, is het de bedoeling dat het een levendige en actieve woonwerkomgeving wordt, waarin ook vitale ouderen zich thuis voelen (Interview: Versteeg, 2012).

De zorg voor ouderen bestaat in de Derde Fase uit meer dan mantelzorg vanuit de gemeenschap. Zorgverlener Sutfene maakt onderdeel uit van het project en gaat zowel thuiszorg als appartementen met antroposofische verpleegzorg aanbieden. Voor toekomstige bewoners van de Derde Fase is de deelname van Sutfene belangrijk; ze zetten voor de laatste keer een stap en de zorgverlening vanuit Sutfene biedt hen de gewenste zekerheid er ook altijd te kunnen blijven wonen (Interview: Albers, 2012).

CPO-initiatieven zoals de Derde Fase en de Zonnespreng lijken een goed antwoord te vormen op opgaven die voortkomen uit macrotrends in de ouderenzorg. Bij de Derde Fase speelt ouderenzorg een grote rol; anticiperend op verwachte bezuinigingen en afnemende basiskwaliteit in de ouderenzorg neemt men het initiatief om zorg en ondersteuning deels zelf te organiseren. De bereidheid tot het verlenen van mantelzorg blijkt groot in de Zonnespreng en zal naar verwachting ook groot zijn in de Derde Fase. Bij beide projecten bestaat de verwachting dat ouderen hierdoor minder professionele zorg nodig hebben en tot op hoge leeftijd zelfstandig kunnen wonen.

5.4.3 Aansluiting bij macrotrends in de ruimtelijke ontwikkeling

De Derde Fase en de Zonnespreng vormen voorbeelden van hoe ouderen het heft in eigen handen nemen om te voorzien in de behoefte naar kwaliteit, keuzevrijheid en maatwerk ten aanzien van hun woonomgeving. De behoefte naar keuzevrijheid en maatwerk lijkt in de Zonnespreng een grotere rol te spelen; de woningen zijn naar individuele wensen ontworpen (Interview: Van der Valk, 2012). De Derde Fase appelleert aan het einde van het groeiparadigma, door zichzelf te profileren als een project dat ontwikkeld kan worden ondanks de crisis waarin de woningbouw zich bevindt. Beide initiatieven zijn ontstaan in een periode waarin grootschalige en aanbodgestuurde ruimtelijke ontwikkeling nog floreerde, maar passen vanwege hun kleinschalige en vraaggestuurde karakter goed binnen huidige ruimtelijke trends zoals de verschuiving naar uitnodigingsplanologie en organische ontwikkeling.

5.5 Waarin CPO-initiatieven van ouderen breken met dominante structuren

In deze paragraaf wordt geanalyseerd waarin de Zonnespreng en de Derde Fase breken met dominante structuren in het woonzorgklimaat van ouderen, omdat dit inzicht geeft in hoeverre CPO-initiatieven van ouderen daadwerkelijk een nichealternatief vormen.

5.5.1 Breuk met dominante structuren in de ouderenzorg

Op het gebied van ouderenzorg breken de bestudeerde CPO-initiatieven met de dominante grootschalige organisatiestructuur, omdat de zorg voor ouderen deels vanuit het collectief van bewoners georganiseerd wordt. Dankzij de mantelzorg vanuit het collectief komt professionele zorgverlening meer op afstand te staan en bestaat de verwachting dat ouderen langer zelfstandig, en daarmee in een kleinschalige setting, kunnen wonen (Interview: Albers, 2012). Dat CPO-initiatieven van ouderen ook tot een breuk met het aanbodgestuurde karakter van de ouderenzorg kunnen leiden komt naar voren bij de Derde Fase. Op initiatief van de (toekomstige) zorgvragers wordt antroposofische ouderenzorg geïntegreerd in het project.

5.5.2 Breuk met dominante structuren in de ruimtelijke ordening

Ook op het gebied van ruimtelijke ordening breken de bestudeerde CPO-initiatieven met de dominante grootschalige en aanbodgestuurde karakter van de woningbouw. Bij zowel de Zonnespreng als de Derde Fase hebben de (toekomstige) bewoners meer zeggenschap over de inrichting van hun woonomgeving dan bij de reguliere grootschalige en aanbodgestuurde woningbouw. De twee cases kennen wel een verschillende mate van zelforganisatie en daarmee van zeggenschap voor (toekomstige) bewoners.

Mate van zelforganisatie in de Zonnespreng

De Zonnespreng kent een sterke mate van zelforganisatie. Het initiatief voor de Zonnespreng is genomen door de huidige bewoners. De initiatiefgroep heeft als collectief de bouwgrond aangekocht, was ook risicodragend, en heeft zelfstandig een architect, aannemer, procesbegeleider en adviseurs geselecteerd. De bewoners hadden veel zeggenschap over de inrichting van hun woonomgeving, dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat alle woningen binnen het complex op basis van individuele wensen zijn ontworpen.

Mate van zelforganisatie in de Derde Fase

De Derde Fase kent een minder sterke mate van zelforganisatie dan de Zonnespreng. De toekomstige bewoners van de Derde Fase zijn initiatiefnemer, maar delen het opdrachtgeverschap met andere partijen, waardoor het een mengvorm van collectief particulier opdrachtgeverschap en mede

opdrachtgeverschap genoemd kan worden. De Derde Fase is onderdeel geworden van coöperatie Ubuntuplein, waarbij projectontwikkelaar Proper Stok, zorgverlener Sutfene en een woningcorporatie de woningbouw voor hun rekening zullen nemen. De toekomstige bewoners hebben veel invloed op het ontwerp en realisatie van de Derde Fase, maar als gevolg van de inmenging van de externe partijen zijn de vrijheidsgraden beperkt (Interview: Versteeg, 2012). Zo hebben de toekomstige bewoners wel veel vrijheid gehad in de selectie van de architect, maar moet er overlegd worden met de projectontwikkelaar over het ontwerp van de woningen en woonomgeving (Interview: Versteeg, 2012).

Een mogelijke verklaring voor het verschil in mate van zelforganisatie tussen beide CPO-initiatieven is het verschil in projectgrootte. Waar de Zonnespreng met 20 woningen een relatief klein project is, en daardoor goed behapbaar voor de initiatiefnemers, is de Derde Fase met 100 woningen groot te noemen voor een CPO-project. Volgens verschillende betrokkenen maakt het grote aantal woningen dat de Derde Fase wil realiseren een samenwerking met professionele partijen zoals projectontwikkelaars en woningcorporaties noodzakelijk (Interview: Albers, 2012; Interview: Koning, 2012). Omdat projectontwikkelaars en woningcorporaties, systeemspelers, vaak kiezen voor zekerheden en financiële rekenmodellen van traditionele woningbouw wordt de zeggenschap van toekomstige bewoners beperkt en is er minder ruimte voor vernieuwende initiatieven buiten bestaande structuren om (Interview: Versteeg, 2012). De mate van zelforganisatie bij CPO-initiatieven heeft aldus een tweeledige invloed op de mogelijke rol van CPO in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen:

1. Een grotere mate van zelforganisatie betekent op zichzelf een meer vraaggestuurde en kleinschalige organisatie en daardoor een grotere breuk met het dominante woonzorgklimaat van ouderen.
2. Een grotere mate van zelforganisatie maakt het eenvoudiger om vernieuwende ideeën te realiseren en daarmee om te breken met bestaande structuren, omdat het initiatief minder afhankelijk is van externe partijen die andere belangen kunnen hebben.

De Zonnespreng en de Derde fase hebben laten zien dat CPO-initiatieven van ouderen een nichealternatief vormen dat zich kenmerkt door vraagsturing en een kleinschalige organisatie op zowel het gebied van ouderenzorg als woningbouw. De mate van zelforganisatie in CPO-projecten lijkt een goede indicatie voor de mate waarin er gebroken wordt of kan worden met dominante structuren in het woonzorgklimaat van ouderen.

5.6 CPO als pushfactor in transitie naar kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat

De voorgaande paragrafen hebben laten zien dat CPO een kansrijk nichealternatief is voor het dominante aanbodgestuurde en grootschalig georganiseerde woonzorgklimaat van ouderen. Om een pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen te vormen zullen CPO-initiatieven van ouderen het niveau van nicheontwikkeling moeten kunnen ontstijgen. Op basis van de analyse van de cases zijn er twee manieren te benoemen waarop CPO-initiatieven van ouderen daadwerkelijk lijken te fungeren als pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen.

5.6.1 Belangstelling voor CPO als nichealternatief duidt op olievlekwerking

De Zonnespreng en De Derde Fase profileren zich als experimentele voorbeeldprojecten en genereren beiden veel belangstelling van buitenaf (Interview: Van der Valk, 2012; Versteeg, 2012). Bij de Zonnespreng blijkt dit uit de grote aantallen nieuwe initiatiefgroepen en professionals in de ruimtelijke ordening die informeren naar hoe het project gerealiseerd is (Interview: Van der Valk, 2012). Bij Derde Fase is de belangstelling terug te zien in het gegeven dat initiatiefnemer Hugo Versteeg regelmatig wordt gevraagd om over het project te spreken op congressen (Interview: Versteeg, 2012). Over beide projecten zijn ook artikelen in regionale en landelijke media verschenen. Deze grote interesse voor CPO als nichealternatief duidt op het begin van een proces van olievlekwerking. CPO wordt als een aantrekkelijk alternatief gezien en komt steeds meer onder de aandacht van senioren en ouderen, ontwikkelaars en overheden. Die laten zich vervolgens inspireren om een soortgelijk project te initiëren of, in het geval van overheden, te faciliteren. In de praktijk blijkt dit bijvoorbeeld in Driebergen, alwaar de gemeente de Zonnespreng heeft benaderd met vragen over de mogelijkheden om nog een soortgelijk project te realiseren (Interview: Van der Valk, 2012). De Zonnespreng en de Derde Fase zijn op hun beurt zelf geïnspireerd door respectievelijk het concept van Centraal Wonen en CPO-project het Kwarteel in Culemborg (Interview: Van der Valk, 2012; Interview: Versteeg, 2012). De toenemende bekendheid van projecten zoals de Zonnespreng en de Derde Fase draagt er daarom aan bij dat CPO-initiatieven van ouderen het niveau van nicheontwikkeling ontstijgen en een pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat kunnen vormen.

5.6.2 CPO-initiatieven van ouderen zetten systeemspelers aan tot vernieuwing

De Derde Fase laat zien dat CPO-initiatieven van ouderen kunnen aanzetten tot vernieuwingen bij systeemspelers. Zowel projectontwikkelaar Proper Stok als zorgverlener Sutfene ervaren de ontwikkeling van de Derde Fase als een spannend leesproces, omdat ze hun zekerheden van traditionele bouw en zorg los moeten laten (Interview: Albers, 2012; Interview Versteeg, 2012). Voor

Sutfene bestaat het vernieuwende vooral uit dat er daadwerkelijk vanuit de vraag van toekomstige zorggebruikers een woonzorgomgeving gerealiseerd wordt (Interview: Albers, 2012). Projectontwikkelaars zoals Proper Stok doen ervaring op met CPO als nichealternatief en passen hun werkwijze erop aan. Naar mate het proces vorderde en het onderlinge vertrouwen toenam hebben de initiatiefnemers bijvoorbeeld acquisitietaken overgenomen van Proper-Stok (Interview: Versteeg, 2012). Mede ingegeven door de huidige crisis zijn projectontwikkelaars ook steeds meer bereid om woningen te ontwikkelen onder de voorwaarden van initiatiefgroepen (Interview: Van der Valk, 2012). Wanneer systeemspelers meer vertrouwen krijgen in CPO als nichealternatief en hun werkwijze erop aanpassen, zichzelf kortom vernieuwen, wordt het makkelijker voor initiatiefnemers om hun project te realiseren. Succesvolle CPO-initiatieven kunnen daarom een push betekenen richting een vraaggestuurd en kleinschalig woonzorgklimaat van ouderen.

5.7 Aanbevelingen voor het faciliteren van CPO via gemeentelijk ruimtelijk beleid

In de vorige paragrafen is beschreven waarom en op welke wijze CPO een pushfactor kan vormen in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen. In deze paragraaf wordt ingegaan op hoe gemeenten CPO-initiatieven via ruimtelijk beleid kunnen faciliteren en daarmee als pushfactor kunnen versterken.

De Derde Fase en de Zonnespreng laten zien dat de ontwikkeling van CPO-projecten een lange adem en veel inspanning vereist van initiatiefnemers. Dit komt deels doordat het tijd vergt om als collectief het initiatief vorm te geven en keuzes te maken ten aanzien van de te realiseren woonzorgomgeving, maar daarnaast lijken gemeenten weinig toegerust op ruimtelijke initiatieven van relatieve leken zoals senioren en ouderen. Op basis van de ervaringen met de Zonnespreng en de Derde Fase kan een aantal aanbevelingen gedaan worden voor hoe gemeenten realisatiebelemmeringen weg kunnen nemen en daarmee CPO-initiatieven kunnen faciliteren.

- **Maak bestemmingsplannen meer flexibel**

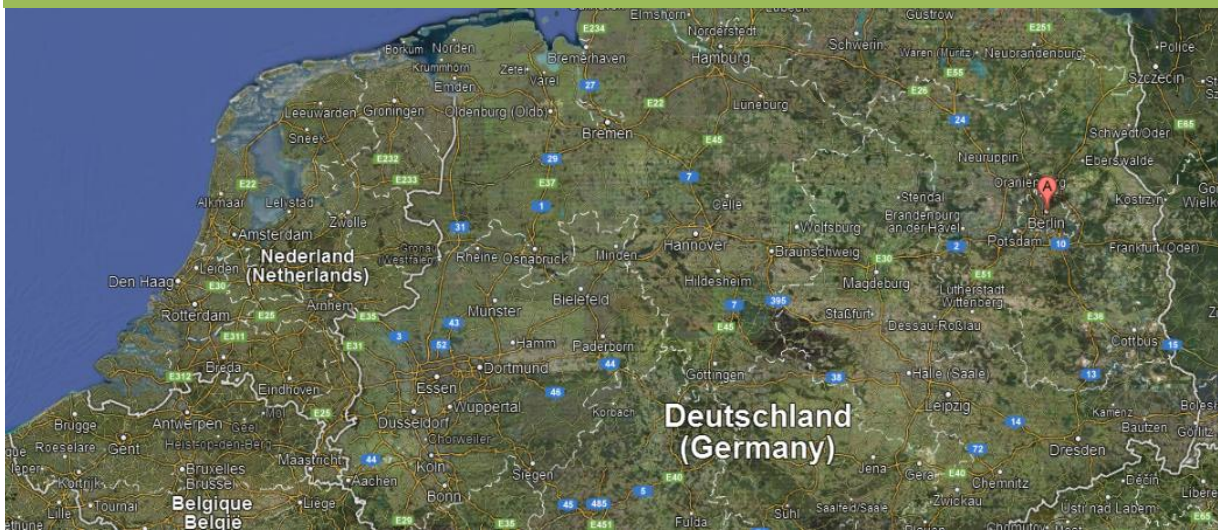
Bestemmingsplannen worden vaak voor 10 jaar vastgesteld en gemeenten zijn terughoudend om daarin wijzigingen aan te brengen. Initiatiefnemers van CPO-projecten hebben daarom moeite om een geschikte locatie te vinden en de benodigde vergunningen te krijgen voor de realisatie. Een meer flexibele houding vanuit gemeenten kan de slagingskans van CPO-projecten van ouderen vergroten. Ook binnen de huidige wetgeving zijn er voldoende mogelijkheden om meer flexibel om te gaan met bestemmingsplannen. Een goed voorbeeld vormt de gemeente Gemert-Bakel, waar bestemmingsplannen jaarlijks worden geactualiseerd en daarom meer ruimte bieden voor de inpassing van nieuwe initiatieven (Interview: Jacobs, 2012).

- Stel een helder aanspreekpunt aan voor burgerinitiatieven
 Het aanstellen van een helder aanspreekpunt bij gemeenten kan voorkomen dat CPO-projecten van ouderen vastlopen in langdurige ruimtelijke procedures (Interview: Van der Valk, 2012). Dit kan bijvoorbeeld via een gemeenteloket voor burgerinitiatieven, waar initiatiefnemers met vragen terecht kunnen over ruimtelijke procedures en een relevant netwerk van professionals en ervaringsdeskundigen kan worden aangereikt (Interview: Versteeg, 2012).
- Formuleer beleid met richtlijnen op het gebied van burgerinitiatieven
 Door beleid te formuleren met daarin richtlijnen over hoe om te gaan met burgerinitiatieven, zoals CPO-projecten, wordt voorkomen dat de initiatieven afhankelijk zijn van politieke steun en hinder ondervinden van onvermijdelijke politieke wisselingen (Interview: Jacobs, 2012). Wanneer gemeenten via ruimtelijk beleid uitstralen dat ze CPO-initiatieven serieus nemen kan dit ook het vertrouwen van andere actoren zoals banken en projectontwikkelaars in CPO-initiatieven sterken. Hierdoor wordt het makkelijker voor initiatiefnemers om hun project te realiseren.

5.8 Conclusies

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat CPO-initiatieven waarbij ouderen betrokken zijn een kansrijk nichealternatief vormen voor het dominante woonzorgklimaat van ouderen. De Derde Fase en de Zonnespreng zijn allebei pioniersprojecten die worden gekenmerkt door een kleinschalige en vraaggestuurde organisatie. De CPO-initiatieven breken hiermee met bestaande structuren, maar sluiten goed aan bij macrotrends in het woonzorgklimaat van ouderen. Dat de CPO-initiatieven een goed antwoord vormen op opgaven vanuit macrotrends zoals het einde van een groeiparadigma en stijgende kosten in de ouderenzorg verklaart mogelijk de toenemende belangstelling voor CPO als nichealternatief. De toenemende belangstelling duidt op het begin van een proces van olievlekwerking en daarmee op een push naar vraagsturing en kleinschaligheid. Dat CPO-initiatieven als pushfactor fungeren blijkt daarnaast uit dat ze aanzetten tot vernieuwingen bij dominante systeemspelers zoals projectontwikkelaars, gemeenten en zorgverleners. Door vernieuwingen bij systeemspelers, die bestaan uit een toenemende ervaring met en een groeiend vertrouwen in CPO als nichealternatief, wordt het voor toekomstige initiatiefnemers makkelijker om soortgelijke projecten te realiseren. CPO-initiatieven van ouderen lijken aldus een nicheontwikkeling met groeipotentie te zijn en daadwerkelijk een pushfactor te vormen in een transitie richting een kleinschalig en vraaggestuurd woonzorgklimaat voor ouderen. Gemeenten kunnen de ontwikkeling van CPO als nichealternatief faciliteren door belemmeringen weg te nemen via bijvoorbeeld flexibele bestemmingsplannen en het formuleren van beleidsrichtlijnen voor burgerinitiatieven.

6. Opkomst Baugruppen in "Poor, but Sexy Berlin"

Bron afbeelding: Google Earth (2012)

6.1 Inleiding

Hoofdstuk 4 en 5 hebben inmiddels laten zien op welke wijze het woonzorgklimaat van ouderen in Nederland verandert en hoe ouderen via CPO zelf hun woonzorgomgeving organiseren. In dit zesde hoofdstuk zal gereflecteerd worden op CPO als nichealternatief in Nederland door het concept in de Duitse context, in Berlijn, te bekijken. In Duitsland levert CPO, onder de noemer van Baugruppen, een grotere bijdrage aan de totale nieuwbouw dan in Nederland (DoI, Lennartz & Van der Heijden, 2010). In de Duitse hoofdstad Berlijn vormt CPO een relatief recent fenomeen, maar lijkt gezien het grote aandeel in de totale nieuwbouw het niveau van nicheontwikkeling verder ontstegen dan in Nederland. Vanuit ruimtelijk perspectief leert een analyse van de opkomst van Baugruppen in Berlijn ons daarom meer over de wijze waarop CPO het niveau van nicheontwikkeling kan ontstijgen in Nederland. Hieruit kunnen er vervolgens lessen worden getrokken hoe Nederlandse gemeenten CPO kunnen faciliteren en als pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen kunnen versterken. Om een vergelijking te kunnen maken tussen CPO in Nederland en Berlijn zal eerst kort worden ingegaan op culturele verschillen op het gebied van zelfbouw. Vervolgens wordt er ingezoomd op de opkomst van Baugruppen in Berlijn en de factoren die hieraan ten grondslag liggen.

6.2 Culturele verschillen tussen Nederland en Duitsland

De populariteit van CPO in Duitsland valt voor een deel te verklaren uit culturele verschillen op gebied van de bouw en eigen woningbezit. In Duitsland bezit een relatief klein deel van de bevolking een koopwoning. Toch ambiëren veel Duitsers een koopwoning, zij het op een latere leeftijd dan in Nederland. In Duitsland worden geen hypotheeklen verstrekt voor de volledig koopsom van de woning. Duitsers moeten daarom geruime tijd sparen, tot hun 35ste levensjaar of later, voordat ze zich een koopwoning kunnen permitteren. De eigen woning wordt gezien als een project in een

latere levensfase. Men spaart lang en wil vervolgens een woning die voldoet aan alle persoonlijke wensen, waarbij (collectief) particulier opdrachtgeverschap het middel is om die woning te realiseren. Die cultuur van eigen woningbezit maakt dat (collectief) particulier opdrachtgeverschap in Duitsland gebruikelijker is dan in Nederland (Dol, Lennartz & Van der Heijden, 2010). Dat er echter meer factoren van invloed zijn zal geïllustreerd worden aan de hand van een beschrijving van de opkomst van Baugruppen in Berlijn.

6.3 Baugruppen in Berlijn

Berlijn is de hoofdstad van Duitsland. De stad heeft 3,4 miljoen inwoners, het inwoneraantal is daarmee ongeveer gelijk aan dat van de provincie Zuid-Holland. Ruimtelijke ordening wordt in Duitsland georganiseerd op het niveau van de deelstaat. Berlijn is een deelstaat, maar tegelijkertijd ook de gemeente. Anders dan in Nederland is er dan ook geen provincie die top-down invloed uit kan oefenen op de gemeente (Van der Hoeven, 2009). Baugruppen vormen een relatief recent fenomeen in de ruimtelijke ontwikkeling van Berlijn. Waar in Zuid-Duitse steden als Tübingen en Freiburg Baugruppen al sinds het begin jaren '90 geïntegreerd zijn in de stadsontwikkeling en actief gestimuleerd worden via gemeentelijk beleid, kent de opkomst van Baugruppen in Berlijn zijn oorsprong in de economische crisis waarin de stad zich rond het jaar 2000 bevindt (BBSR, 2009; Kompier, 2012). Er zal daarom eerst worden ingegaan op waarom die economische crisis van invloed is geweest in de opkomst van Baugruppen, waarna vervolgens de opmerkelijke rol van architecten en de rol van gemeentelijk beleid besproken zullen worden.

6.4 Economische crisis als voedingsbodem voor opkomst Baugruppen

In de jaren '90, na de val van de muur, zijn er grote economische groeiverwachtingen in Berlijn. De stad Berlijn en veel investeerders speculeren op die groei, en samen met financiële constructies die vastgoedinvesteringen stimuleren in Oost-Duitsland zorgt het ervoor dat de vastgoedsector 'booming' is (Krätke, 2004). In 2000 belandt de stad echter in een economische crisis. De oude economische drager van de stad, de industriële sector, verdwijnt en de economische groei is niet zo groot als waarop gespeculeerd werd. Vanwege een gebrek aan werkgelegenheid trekken mensen weg uit de stad met als gevolg dat het aantal inwoners daalt. De vastgoedmarkt zakt in, er is bijvoorbeeld een enorm overaanbod aan kantoren ontstaan als gevolg van de subsidies op vastgoedinvesteringen (Krätke, 2004). De stad Berlijn kampt met enorme schulden en gaat zelfs failliet. Er wordt gestopt met de belastingvoordelen voor bouwprojecten en met subsidies voor sociale woningbouw (Kompier, 2011). Grote investeerders en projectontwikkelaars trekken zich terug, vanwege een gebrek aan winstperspectief.

Tegelijkertijd is er onder de inwoners van Berlijn een groeiende ontevredenheid over het

woningaanbod dat projectontwikkelaars gerealiseerd hebben na de val van de Muur. De woningbouw verkeert in een crisis, een situatie die volgens Kompier (2012) vergelijkbaar is met de huidige Nederlandse situatie: *"Waar de crisis in Nederland de afgelopen vijf jaar begint door te dringen, ontstaat in Berlijn al rond 2000 crisis bij de grootschalige, van bovenaf geplande en door (buitenlandse) ontwikkelaars bevolkte woningbouw."* De woningbouwcrisis vormt een voedingsbodempodem voor het ontstaan van nieuwe vormen van samenwerking en ruimtelijke ontwikkeling, waarvan Baugruppen een voorbeeld vormen. De belangrijke spelers in de ruimtelijke planning, waaronder de gemeente, beginnen meer open te staan voor kleinschalige initiatieven en ontwikkelaars vanuit de maatschappij. De Baugruppen blijken in kwalitatief opzicht een aanwinst voor de stad. De samenwerkingsverbanden van burgers maken ruimtelijke plannen en ontwikkelen woningen eerder vanuit de gedachte zelf gebruiker te zijn dan vanuit een speculatieve gedachte van groei en winst, met een hogere kwaliteit en gebruikswaarde als gevolg. Klaus Wowereit, de burgemeester van Berlijn, spreekt over een "poor, but sexy Berlin" omdat de stad kampt met een gebrek aan financiële middelen, maar wel ruimte biedt voor initiatieven die de stad aantrekkelijker maken (Interview: Zielonokowski, 2012).

Tegenwoordig is Berlijn weer een populaire stad om te wonen. Doordat Berlijn veel mensen trekt is het momenteel een aantrekkelijke stad voor vastgoedinvesteerders. De huidige schuldencrisis heeft dan ook een ander effect op de vastgoedmarkt in Berlijn dan in Nederland. Investeerders uit bijvoorbeeld Griekenland en Spanje zien Berlijn als een veilige plek om te investeren, vanwege onder andere de relatief stabiele economische situatie in Duitsland. De populariteit van Berlijn als woonstad en het veilige investeringsklimaat maken dat de grondprijzen en de vastgoedprijzen stijgen. De huidige Baugruppen hebben daarom steeds vaker financiële motieven. Door gemeenschappelijk en zelf te bouwen besparen particulieren in kosten en kunnen ze voor hetzelfde of minder geld een hogere woningkwaliteit krijgen (Interview: Zielonokowski, 2012).

6.5 Opmerkelijke rol voor architecten

Architecten hebben een opmerkelijke rol gespeeld in de opkomst van Baugruppen in Berlijn. In een tijd waarin er als gevolg van de woningbouwcrisis weinig werk was voor architecten, begonnen architecten werk voor zichzelf te creëren door Baugruppen te initiëren. Ze springen daarmee in op en dragen bij aan de trend van kleinschalig en vraaggestuurd ontwikkelen (Kompier, 2012; Interview: Zielonokowski, 2012). Architecten, vooral beginnende, zoeken vaak actief naar vrije kavels. Wanneer ze een kavel hebben gevonden, treden ze in contact met de eigenaar om een optie op de grond te nemen. Gedurende de looptijd van de optie gaat de architect, al dan niet in samenwerking met andere adviseurs, op zoek naar een groep geïnteresseerden om woningen mee te ontwikkelen

(Interview: Zielonokowski, 2012). Ook wanneer ze niet de initiatiefnemer zijn van het CPO-project spelen architecten in Duitsland een grotere rol dan in Nederland. De Duitse architect levert niet alleen het ontwerp, maar helpt de particuliere opdrachtgever ook met de vergunningaanvragen en houdt toezicht op de uitvoering (Dol, Lennartz & Van der Heijden, 2010). Architecten en andere ontwikkelaars die zich op Baugruppen richten nemen in aantal toe en hebben bijgedragen aan een professionalisering van de praktijk van Baugruppen in Berlijn. Die professionalisering wordt aan de ene kant bekritiseerd, omdat de praktijk van Baugruppen steeds meer op aanbodgestuurde en grootschalige projectontwikkeling begint te lijken. Aan de andere kant helpt de professionalisering ook collectieve zelfbouwinitiatieven van burgers, omdat het bijdraagt aan de kennis over en gewenning aan Baugruppen als middel om woningen te bouwen (Interview Eyrich, 2012). Er is een grote diversiteit aan initiatiefnemers van Baugruppen, variërend van gewone burgers tot externe initiatiefnemers zoals architecten. Een gemeenschappelijk kenmerk is echter dat uiteindelijke bewoners meer keuzevrijheid ten aanzien van hun woonomgeving hebben dan bij reguliere aanbodgestuurde woningbouw.

6.6 Rol van de gemeente

Volgens Kompier (2012) is het ontbreken van een sterk beleidsgericht gemeentelijke apparaat een stimulans voor Baugruppen in Berlijn. Er zijn geen dwingende beleidsdoelen, de bestemmingsmogelijkheden zijn ruim en de verantwoordelijkheid voor het ontwerp wordt bij de Baugruppen gelaten. Een uitzondering hierop vormt het Liegenschaftsfonds dat sinds 2009 Baugruppen stimuleert door goedkoop kavels te verstrekken, maar wel strikte voorwaarden stelt. Naast het Liegenschaftsfonds is nog een tweetal andere instrumenten te benoemen waarmee Berlijn Baugruppen faciliteert: Baulückenmanagement en het Netzwerkagentur GenerationWohnen.

Liegenschaftsfonds

Het Liegenschaftsfonds beheert en verkoopt (onbebouwde) kavels die eigendom zijn van de gemeente Berlijn. Met de opbrengsten probeert Berlijn zijn enorme schuldenlast te verlichten. Sinds 2009 schrijft het Liegenschaftsfonds regelmatig aanbestedingsprocedures voor Baugruppen uit. Dat betekent dat er onder bepaalde voorwaarden kavels tegen een vastgesteld bedrag, dat onder de marktwaarde ligt, verkocht worden aan bouwgroepen. Om winstspeculatie te voorkomen mag er uitsluitend woningbouw voor eigen gebruik gerealiseerd worden. Daarnaast moet minimaal 75% van het bebouwde oppervlak van de kavel een woonbestemming krijgen (Interview: Kaiser, 2012). De aanbestedingsprocedure is opgezet als een open competitie. De Baugruppe die komt met een plan dat het best aansluit bij de stadsontwikkelingsplannen, krijgt de mogelijkheid om de grond te kopen.

De volgende drie aspecten zijn richtlijnen voor de beoordelingscriteria (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt, 2012):

- Nachbarschaft (nabuurchap) en gemeenschappelijk wonen; bewoners die zich identificeren met de wijk en zorg willen dragen voor de omgeving
- Architectuur en ruimtelijke kwaliteit; innovatieve woonvormen
- Duurzaamheid en ecologische kwaliteit; duurzaam beheer en lagere kosten op lange termijn

Door korting te geven op de grondprijzen ondersteunt het Liegenschaftsfonds Baugruppen. De achterliggende gedachte hierbij is het versterken van de binnenstedelijke kwaliteit van Berlijn. Het gaat daarom ook veelal om centrale en dus populaire locaties. In paragraaf 6.7 laat Baugruppe Moabit zien hoe de ondersteuning via het Liegenschaftsfonds in de praktijk werkt.

Baulückenmanagement

Baulückenmanagement is een kavelbank, waarmee beschikbare kavels in Berlijn worden aangeboden. De aangeboden kavels kunnen verschillende eigenaars hebben, maar zijn allen direct of in de nabije toekomst bestemd voor bebouwing. De kavelbank is online beschikbaar en bestaat uit een database met kavels. Op basis van eigenschappen als locatie, grootte, mogelijke bestemming, maar ook geschiktheid voor Baugruppen en Baugemeinschaften, kan in de database naar kavels gezocht worden (Figuur 6.1). Per kavel wordt er informatie verstrekt zoals contactgegevens van de eigenaar, een foto van de locatie, nabijheid van openbaar vervoer en de al eerder genoemde eigenschappen.

Figuur 6.1 Screenshot Baulückenmanagement

Bron: <http://fbinter.stadt-berlin.de/blm/index.jsp> (2012)

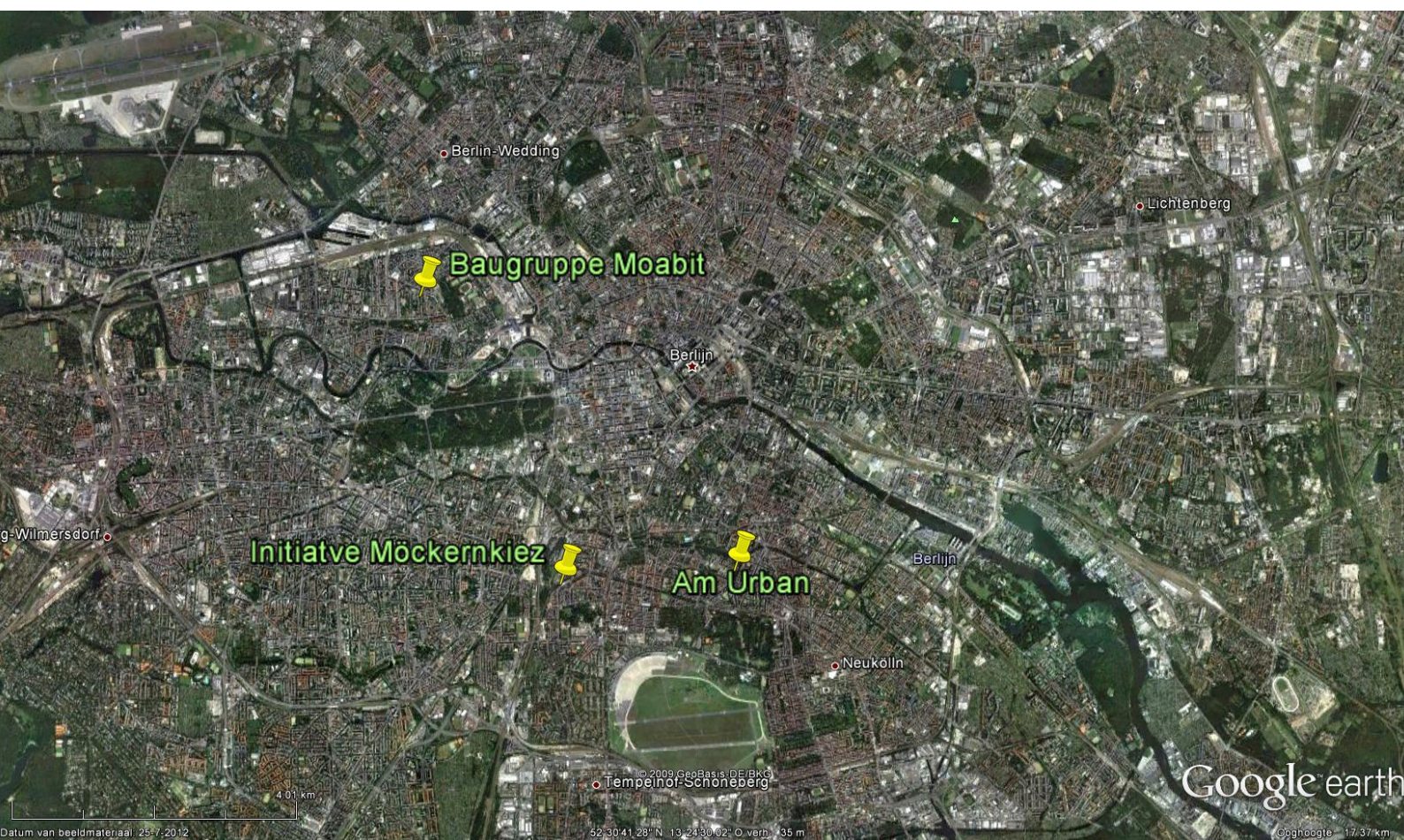
Behalve via de zoekfunctie kunnen er ook onbebouwde kavels gevonden worden via een digitale kaart waarop de kavels zijn gearceerd. Voor al bestaande Baugruppen is Baulückenmanagement een middel om een locatie te vinden voor hun project, terwijl bijvoorbeeld architecten de kavelbank gebruiken om kavels te vinden waarvoor ze een Baugruppe kunnen initiëren.

Netzwerkagentur GenerationWohnen

Het Netzwerkagentur GenerationWohnen is een, door de gemeente Berlijn gefinancierde, netwerkorganisatie die Baugruppen ondersteunt en verschillende partijen zich bezig houden met Baugruppen aan elkaar probeert te verbinden. Daarnaast is de organisatie actief op het gebied van meergeneratieprojecten en ouderenwoningen in Berlijn. Het Netzwerkagentur GenerationWohnen is opgericht in 2008 en ondersteunde Baugruppen oorspronkelijk vooral in procesmatig opzicht. De niche van Baugruppen heeft echter steeds meer voet aan de grond gekregen in Berlijn. Zo delen Baugruppen kennis om van elkaars ervaringen te leren, terwijl daarnaast banken met maatschappelijke doeleinden, zoals de Umweltbank en de GLS bank, helpen met de financiering. Volgens Sabine Eyrich (Interview, 2012) is de praktijk van Baugruppen in Berlijn daarom in een volgende fase beland. De huidige Baugruppen weten steeds beter welke instituties en organisaties relevant zijn. Daarnaast worden ze steeds vaker bijgestaan door gespecialiseerde architecten en projectbegeleiders. De Netzwerkagentur GenerationWohnen krijgt daarom te maken met andere vraagstukken over Baugruppen. Zo verschuift de aandacht van koop- naar huurwoningen. Er zijn steeds meer woningbouwcoöperaties die vragen om expertise op het gebied van formeren van Baugruppen. Daarnaast vormen alleenstaanden een nieuwe doelgroep. De groep alleenstaanden bestaat voornamelijk uit actieve oudere vrouwen en groeit als gevolg van demografische veranderingen zoals vergrijzing en kleiner wordende families. De alleenstaanden zijn geïnteresseerd in het gemeenschappelijke aspect van Baugruppen, ze willen niet alleen oud worden en zijn op zoek naar een vorm van samen leven. Het Netzwerkagentur speelt in op de veranderende vraag door meetings te organiseren waarbij het mensen aan elkaar probeert te koppelen om Baugruppen te formeren (Interview: Eyrich, 2012).

6.7 Baugruppen in de praktijk

Aan de hand van een drietal collectieve zelfbouwprojecten waarbij ouderen betrokken zijn, Baugemeinschaft Am Urban, Baugruppe Moabit, en Initiative Möckernkiez, zal de praktijk van Baugruppen in Berlijn geïllustreerd worden. Van elk project wordt op basis van interviews met initiatiefnemers het proces van initiatief tot (het begin van) realisatie beschreven. Daarnaast wordt ingegaan op de drijfveren van de initiatiefnemers en deelnemers. De initiatieven bevinden zich in verschillende fases. Am Urban is inmiddels gerealiseerd, van Baugruppe Moabit zijn halverwege 2012 de eerste palen in de grond geslagen en Initiative Möckernkiez verwacht in 2013 te kunnen beginnen met de bouw. Figuur 6.2 weergeeft de geografische locaties van de projecten.

Figuur 6.2 Luchtfoto van Berlijn met daarop Baugruppe Moabit, Initiative Möckernkiez en Am Urban
Bron: Google Earth (2012)

Am Urban

Locatie	Grimstrasse 15, Berlijn
Fase	Grotendeels voltooid
Periode	2008-2013
Aantal woningen	130
Initiatiefnemer	Architect en omwonenden Am Urban
Drijfveren	<ul style="list-style-type: none">• In de wijk kunnen blijven wonen• Dorps leven in stedelijke omgeving
Bijzonderheden	<ul style="list-style-type: none">• Verbouw van bestaande gebouwen• Een overkoepelde organisatie voor 15 Baugruppen

Baugemeinschaft Am Urban is een project waarbij een oud ziekenhuiscomplex in de populaire Berlijnse wijk Kreuzberg is getransformeerd tot een woongebied. De oude gebouwen van het Urban Krankenhaus werden in 2008 te koop gezet door de eigenaar Vivantes–Netzwerk für Gesundheit GmbH en wekten daarmee de interesse van de architect Graetz. Hij wil samen met een aantal vrienden uit Kreuzberg een deel van het complex kopen om woningen in te realiseren. De eigenaar wil echter liever het complete complex, dat bestaat uit meerdere vleugels en gebouwen, in één keer verkopen (Interview: Graetz, 2012). De initiatiefnemers besluiten er meer mensen bij te betrekken, na mond-tot-mondreclame in de buurt groeit het collectief uit naar 30 personen. Het collectief krijgt steun van de lokale politiek, omdat het initiatief goed geprofileerd wordt als een plan van Kreuzbergers om de historische gebouwen te behouden en een nieuwe invulling te geven. In augustus 2008 wordt de voorkeur voor het collectief van Am Urban, boven buitenlandse investeerders, uitgesproken en mag het collectief het complex voor 13,5 miljoen euro overnemen.

Het collectief nam met de overname een groot risico, om de aankoop te kunnen financieren moest men binnen een jaar genoeg geïnteresseerden vinden om de gebouwen op het terrein te kunnen invullen (Interview: Graetz, 2012). En bleek veel interesse te zijn, uiteindelijk zijn er vijftien Baugruppen gevormd. Eén Baugruppe per gebouw, met de Baugemeinschaft Am Urban als overkoepelend orgaan. De belangrijkste drijfveer voor mensen om deel te nemen aan het project was de mogelijkheid om in Kreuzberg te kunnen blijven wonen, op een relatief goedkope manier (Interview: Graetz, 2012). Meer dan 90% van de huidige bewoners was al inwoner van Kreuzberg, een wijk die als gevolg van gentrificatie een onbetaalbare plek voor hen dreigde te worden. Wat bijdroeg aan de betaalbaarheid is dat er hypotheeklen zijn verstrekt per gebouw met meerdere woningen en niet op individuele basis. Dat maakte het voor minder kapitaalkrachtigen makkelijker om mee te doen en hielp bij het ideaal om een afspiegeling van de Kreuzbergse bevolking te zijn (Interview: Graetz, 2012). Er bestaat overigens kritiek op in hoeverre dat laatste ideaal tot uiting is gekomen. Het is een meergeneratieproject, er wonen mensen uit verschillende leeftijdscategorieën, maar hoger opgeleiden zijn oververtegenwoordigd en het project wordt door sommigen dan ook alsnog als een voorbeeld van gentrificatie gezien. Naast betaalbaarheid is ook het gevoel om "dorps te leven in een stedelijke omgeving" een belangrijke drijfveer (Interview: Graetz, 2012). Wat opvalt is de grote semipublieke buitenruimte tussen de gebouwen. De tuintjes zijn op elkaar gericht, er zijn geen echte afscheidingen en de buitenruimte wordt gemeenschappelijk gebruikt en onderhouden (Figuur 6.3).

Figuur 6.3 Am Urban: Gemeenschappelijke buitenruimte

Bron: Eigen foto

Baugruppe Moabit

Locatie	Bandelstrasse 26 en 27, Berlijn
Fase	In aanbouw
Periode	2009-2013
Aantal woningen	19
Initiatiefnemers	Oorspronkelijk architect, later groep van toekomstige bewoners
Drijfveren	<ul style="list-style-type: none">● Invloed op ontwerp● Gemeenschap● In de wijk willen blijven wonen
Bijzonderheden	<ul style="list-style-type: none">● Vorm van subsidie ontvangen via het Liegenschaftsfonds● Gemeenschappelijk dakterras en gemeenschappelijke tuin

Baugruppe Moabit is een initiatief voor de bouw van 19 woningen in de wijk Moabit. Naast individuele woningen kent het project een gemeenschappelijk dakterras, een gezamenlijke tuin en een gezamenlijke ruimte op de begane grond. Het initiatief voor het project is in 2009 genomen door een architect. De architect weet via informatieavonden mensen te interesseren om een Baugruppe te formeren. De belangrijkste drijfveren voor de deelnemers zijn de mogelijkheid om invloed uit te kunnen oefenen op het ontwerp en het onder één dak leven met mensen die elkaar kunnen steunen wanneer het nodig is (Interview: Kaiser, 2012). De Baugruppe bestaat uit meerdere generaties. Het merendeel van de toekomstige bewoners valt binnen de leeftijdscategorie van 45-55 jaar, daarnaast zijn er ook twee gezinnen met kinderen en een aantal mensen van 60 jaar en ouder. Bij de oudere deelnemers bestaat de wens om de rest van hun leven in de nieuwe woningen te kunnen blijven wonen. Het gebouw is mede daarom *barrierefrei* ontworpen. Daarnaast is volgens Christof Kaiser

(Interview, 2012) ook de hulp vanuit de gemeenschap een belangrijke factor die de wens om er zo lang mogelijk te kunnen wonen mogelijk maakt. Hij kan zich goed voorstellen dat men op latere leeftijd hulp aan elkaar verleent wanneer het nodig is. Die burenhulp is niet verplicht, maar juist omdat je de burens al kent voordat je naast elkaar woont, is de bereidheid daartoe wel aanwezig. Een derde drijfveer is de mogelijkheid om in de wijk Moabit te blijven wonen. Meer dan de helft van de toekomstige bewoners woont momenteel al in Moabit (Interview: Kaiser, 2012). Via het Liegenschaftsfonds werd een kavel in Moabit gevonden die specifiek was aangewezen als een ontwikkelingslocatie voor Baugruppen. Baugruppe Moabit dient een plan in en krijgt op basis daarvan de mogelijkheid om de grond te kopen voor een prijs die ongeveer 50% onder de marktwaarde ligt. Het Liegenschaftsfonds stelt daarbij wel een aantal voorwaarden (Interview: Kaiser, 2012);

- Er moet een gemeenschappelijke ruimte zijn (van minimaal 40-50 m²)
- Toekomstige bewoners moeten er in principe minimaal 10 jaar wonen, om te voorkomen dat er gespeculeerd wordt op winst bij snelle verkoop van de woningen.
- De groep moet zelf omliggende openbare ruimtes beheren

Nadat de kavel eenmaal verworven is en de architect de eerste ontwerpen heeft gemaakt besluit het gevormde collectief om de samenwerking met de architect te verbreken. Het collectief heeft te weinig vertrouwen in de capaciteiten en neemt het initiatief over. Er wordt een nieuwe architect geselecteerd en projectbegeleider aangesteld om het proces te stroomlijnen. Het collectief doet ook veel zelf, de samenstelling blijkt een voordeel. Zo zijn er bijvoorbeeld een jurist, een architect en een geograaf onderdeel van de Baugruppe. Allen hebben ze vanuit hun professionele achtergrond bruikbare kennis. Naar mate het project concretere vormen begint aan te nemen wordt er steeds langer vergaderd doordat de groepsleden steeds meer kennis verwerven over wat er nog nodig is om zelfstandig een woningbouwproject te realiseren. Een deel van die kennis is verworven door ervaringen uit te wisselen met en te kijken bij andere Baugruppen in Berlijn. Uiteindelijk is begin 2012 begonnen met de bouw, men verwacht in de herfst van 2013 de woningen te kunnen betrekken .

Initiative Möckernkiez

Bron afbeelding: www.baumschlager-eberle.com (2012)

Locatie	Yorkstrasse, Berlijn
Fase	Initiatieffase, verwachte start van de bouw is begin 2013
Periode	2005-
Aantal woningen	385
Initiatiefnemer	Collectief van Kreuzbergers
Drijfveren	<ul style="list-style-type: none">• Gemeenschappelijk wonen en leven• In de buurt blijven wonen
Bijzonderheden	<ul style="list-style-type: none">• Coöperatieve vereniging opgericht• Alleen huurwoningen• Passieve woningen

Initiative Möckernkiez is een burgerinitiatief in de wijk Kreuzberg. Het doel is om een autovrij en drempelvrij woongebied te creëren waarbij ecologisch, generatieverbindend en gemeenschappelijk wonen en leven voorop staan. Verspreid over een terrein van drie hectare zullen er 385 passieve appartementen met gemeenschappelijke ruimten en wijkfaciliteiten gerealiseerd worden (Figuur 6.4). De wijkfaciliteiten zijn gericht op de bredere omgeving, een jeugdcentrum en een buurthuis zijn bijvoorbeeld onderdeel van het plan. Het initiatief is inmiddels uitgegroeid tot een netwerk van allerlei verenigingen en sociaal-maatschappelijke organisaties. Vanwege de sociale doelstellingen heeft het initiatief politieke steun gekregen van de burgemeester van Kreuzberg. Die steun bleek erg belangrijk om de beoogde bouwlocatie, een in onbruik geraakt spoorwegterrein, te kunnen verwerven. Het initiatief werd hierdoor meer serieus genomen door de grondeigenaar, een dochteronderneming van het spoorwegenbedrijf DB (Interview: Schneider en Dellbrück, 2012). Om de grond te verwerven en het project verder vorm te geven is een Genossenschaft, een coöperatieve vereniging, opgericht. De deelnemers betalen een vast percentage van 30% van de bouwkosten, op basis van de eigen te bouwen woning. De overige 70% wordt gefinancierd via leningen bij bijvoorbeeld de GLS bank, een bank met ecologische en maatschappelijke doelstellingen. De leden van de Genossenschaft krijgen langdurige huurcontracten, waarmee de lasten voor de afgesloten leningen worden gedragen. Omdat de Genossenschaft veel leden kent, ongeveer 1000, hebben leden

niet op individuele basis, maar op democratische basis invloed op het ontwerp van de gebouwen en de omgeving. Toekomstige bewoners weten nog niet waar ze zullen gaan wonen. Men kan zich inschrijven en via loting krijgt men uiteindelijk een woning toegewezen. De verwachting is dat een deel van de leden uiteindelijk zal afhaken wanneer blijkt dat men een woning krijgt toegewezen die niet voldoet aan de individuele wensen. Het afhaken van mensen wordt ondervangen met de wachtlijst, die momenteel ongeveer 200 mensen kent. Een belangrijk deel van de deelnemers bestaat uit (alleenstaande) ouderen. Berlijn kent steeds meer (alleenstaande) ouderen, zij hebben andere woonwensen, zoals kleinere appartementen, dan waarin het huidige aanbod voorziet. Drijfveren voor de oudere deelnemers zijn de drempelvrije omgeving en de gemeenschap van gelijkgestemden van waaruit men kan zorgen voor elkaar, met als achterliggende gedachte dat ze de rest van hun leven (zelfstandig) binnen het project kunnen blijven wonen (Interview: Schneijder en Dellbrück, 2012). Daarbij spelen ook de lange huurcontracten een rol. De lange huurcontracten bieden de garantie dat de huren niet onevenredig zullen stijgen, terwijl in veel centrale delen van Berlijn, waaronder Kreuzberg, de huurprijzen als gevolg van een groeiende druk op de huizenmarkt dusdanig stijgen dat mensen verhuizen. Veel leden van de Genossenschaft zijn al woonachtig in Kreuzberg en Initiative Möckernkiez biedt hen de kans om in Kreuzberg te blijven wonen (Interview: Schneijder en Dellbrück, 2012). De bouw van het project is nog niet gestart, maar de verwachting is dat er in 2013 kan worden begonnen, zodat in 2014 de eerste mensen hun nieuwe woning kunnen betrekken.

Figuur 6.4 **Impressie Initiative Möckernkiez**

Bron: Eigen foto van ontwerp architectenbureau Baumschlager-Eberle

6.8 Conclusies en lessen voor Nederland

De drie bestudeerde CPO-projecten laten zien dat de motieven van Duitse senioren en ouderen om het initiatief te nemen voor of deel te nemen aan CPO-projecten overeen komen met die van Nederlandse senioren en ouderen. CPO is in Berlijn het niveau van nicheontwikkeling in de woningbouw echter meer ontstegen dan in Nederland. Dit komt deels door de Duitse cultuur van eigen woningbezit en zelf bouwen, maar de analyse van de opkomst van CPO in Berlijn leert dat er meer factoren te benoemen zijn.

De opkomst van CPO in Berlijn is ontstaan uit een groeiende ontevredenheid onder burgers over de grootschalige woningbouw van projectontwikkelaars in combinatie met een, door de economische crisis ingegeven, open houding van grote systeemspelers richting kleinschalige projectontwikkeling vanuit de maatschappij. De groeiende vraag naar kwaliteit, keuzevrijheid en maatwerk in combinatie met het einde van een groeiparadigma, lijkt vergelijkbaar met de huidige Nederlandse situatie. Wanneer deze combinatie van macrotrends een zelfde invloed heeft op de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland, dan biedt de opkomst van CPO in Berlijn een inkijk in hoe CPO in Nederland het niveau van nicheontwikkeling kan ontstijgen en een pushfactor kan vormen naar kleinschalige en vraaggestuurde woningbouw voor ouderen .

In het afgelopen decennium heeft de oorspronkelijke niche van CPO in Berlijn steeds meer voet aan de grond gekregen. De praktijk van CPO is geprofessionaliseerd. Burgers hebben meer ruimte gekregen om zelf te bouwen en initiatiefgroepen delen kennis en leren van elkaars ervaringen. Banken, vooral die met maatschappelijke doeleinden, helpen met de financiering, omdat hun vertrouwen in CPO-projecten is gegroeid. In de professionalisering en ontwikkeling van CPO in Berlijn hebben architecten een belangrijke rol gespeeld. Vanwege een gebrek aan opdrachten van reguliere projectontwikkelaars begonnen architecten werk voor zichzelf te genereren door CPO-projecten te initiëren. Anders dan in Nederland, helpen architecten de zelfbouwcollectieven ook tijdens het bouwproces. Zo houden Duitse architecten zich bezig met vergunningen en verzorgen ze het contact tussen initiatiefgroepen en de gemeente.

De gemeente Berlijn heeft vooral bijgedragen aan de opkomst van CPO-projecten door relatief weinig ruimtelijke kaders te stellen. Sinds een aantal jaren wordt CPO ook gefaciliteerd via Baulückenmanagement, het Netzwerkagentur GenerationWohnen en het Liegenschaftsfonds. Het Netzwerkagentur en Baulückenmanagement, lijken interessante concepten voor navolging in Nederland. Via een organisatie zoals het Netzwerkagentur kunnen professionals en burgers ervaringen uitwisselen en van elkaar leren. Een transparante en volledige kavelbank, zoals Baulückenmanagement, maakt direct inzichtelijk welke locaties beschikbaar zijn en onder welke voorwaarden ze te gebruiken zijn voor woningbouw. Overigens kent in Nederland bijvoorbeeld

Almere met de "Kavelkaart" al zijn eigen versie van de kavelbank, het is echter nog geen
wijdverspreid fenomeen

De opkomst van CPO in Berlijn leert dat het uitbouwen van CPO als nicheontwikkeling een
leerproces is dat tijd vergt. Systeemspelers leren van elkaar en passen zich aan, waardoor het
eenvoudiger wordt voor zowel particulieren als professionele partijen om CPO-projecten te initiëren
en te realiseren. Ongeacht de initiatiefnemer van een CPO-project, toekomstige bewoners of externe
partijen zoals architecten, betekent de directe samenwerking tussen architect en toekomstige
bewoners een meer vraaggestuurde werkwijze dan bij reguliere woningbouw. Het groeiende aandeel
CPO-projecten in de woningbouw duidt daarom op een verschuiving naar kleinschalige en
vraaggestuurde ontwikkeling.

7. Conclusie & Reflectie

7.1 Inleiding

Het doel van dit onderzoek was het verkrijgen van inzicht in de rol die collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO) zou kunnen spelen in een mogelijke transitie van een aanbodgestuurd en grootschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. Uit de duiding van de mogelijke rol van CPO in deze transitie zal in dit laatste hoofdstuk geprobeerd worden om lessen te trekken voor het maken van gemeentelijk ruimtelijk beleid dat gericht is op de woonzorgomgeving voor ouderen. Tot slot wordt er gereflecteerd op de toepassing van het transitieconcept in dit onderzoek.

7.2 CPO: pushfactor in een transitie van het woonzorgklimaat van ouderen

Het woonzorgklimaat van ouderen is in dit onderzoek beschouwd als een complex adaptief systeem. Dit betekent dat het woonzorgklimaat van ouderen wordt gezien als een systeem dat continu in een staat van verandering is. Het transitieconcept is waardevol gebleken om deze dynamiek te conceptualiseren en meer specifiek om de potentie van CPO als nichealternatief voor het dominante systeem te analyseren. Een transitie is hierbij gedefinieerd als een proces van structurele maatschappelijke verandering van de ene relatief stabiele staat van een systeem naar de andere.

Op basis van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat CPO-initiatieven waarbij ouderen betrokken zijn een pushfactor kunnen vormen in de transitie die gaande lijkt naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen. CPO is een middel gebleken waarmee burgers, waaronder senioren en ouderen, het heft in eigen handen nemen om te voorzien in hun behoefte naar kwaliteit, keuzevrijheid en maatwerk ten aanzien van hun woonomgeving. Dit betekent een breuk met de dominante grootschalige en aanbodgestuurde wijze waarop de woonomgeving van ouderen wordt gecreëerd. Tegelijkertijd past CPO goed in de huidige tijd waarin de schaal van ruimtelijke ontwikkeling kleiner wordt en eindgebruikers in toenemende mate initiatiefnemer zijn van ruimtelijke projecten.

CPO-initiatieven in Nederland en Duitsland laten zien dat het initiatiefnemers en deelnemers om meer dan alleen samen bouwen kan gaan. In alle bestudeerde projecten vormt een bepaalde mate van samen leven een belangrijk uitgangspunt en wordt de via CPO gecreëerde gemeenschap als een meerwaarde gezien. Hiermee sluiten CPO-initiatieven aan op de wens van senioren en ouderen om oud te worden binnen een vertrouwde omgeving met veel sociale contacten om hen heen. Dat bewoners van CPO-projecten zich bewust verbinden aan sociale idealen als nabuurschap of zorg voor elkaar maakt dat er een grote bereidheid is tot het verlenen van onderlinge steun en mantelzorg. Daarom bestaat de verwachting dat ouderen binnen CPO-projecten minder professionele zorg nodig

hebben en tot op hoge leeftijd zelfstandig kunnen wonen. CPO-projecten waarin mensen van verschillende generaties wonen lijken op het gebied van informele ouderenzorg meer toekomstwaarde te hebben dan projecten die voornamelijk gericht zijn op ouderen, omdat de verlening van mantelzorg draagvlak vereist vanuit vitale bewoners.

CPO-initiatieven waarbij ouderen betrokken zijn vormen aldus een kansrijk nichealternatief, omdat ze enerzijds duidelijk breken met dominante structuren in het huidige woonzorgklimaat van ouderen en anderzijds een goed antwoord vormen op opgaven vanuit macrotrends zoals de vergrijzing, vereenzaming, een groeiende vraag naar kwaliteit en het nakende einde van een groeiparadigma. Alhoewel CPO als nichealternatief groeipotentie heeft, zal het waarschijnlijk altijd een niche blijven binnen het woonzorgklimaat van ouderen. De realisatie van CPO-projecten vergt veel inspanning en uithoudingsvermogen van toekomstige bewoners. Daarnaast bestaat er onder ouderen een grote variëteit aan woon -en zorgvoorkeuren. Collectieve zelfbouw is daarom niet voor alle ouderen geschikt of door alle ouderen gewenst. Door een groeiende belangstelling voor en toenemende ervaring met CPO als nichealternatief zetten CPO-initiatieven van ouderen echter wel het dominante systeem aan tot vernieuwingen. Gemeenten, projectontwikkelaars, zorgverleners, kortom belangrijke actoren in het woonzorgklimaat van ouderen, passen hun werkwijze aan en adopteren mogelijk elementen van succesvolle CPO-initiatieven. Vanwege deze invloed op het systeem als geheel lijkt CPO een pushfactor te kunnen vormen in een transitie naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat van ouderen.

7.3 Lessen ten aanzien van gemeentelijk ruimtelijk beleid

De gemeente is in toenemende mate het overheidsniveau dat verantwoordelijk is voor de woonzorgomgeving van ouderen. Het is daarom zinvol om in te gaan op welke lessen gemeenten kunnen trekken uit de duiding van de rol van CPO binnen de context van een veranderend woonzorgklimaat voor ouderen. We focussen ons op lessen voor het maken van gemeentelijk ruimtelijk beleid dat gericht is op de woonzorgomgeving voor ouderen.

Een belangrijke les is dat de verschuiving naar een vraaggestuurd en kleinschalig georganiseerd woonzorgklimaat voor ouderen wordt aangedreven door een samenspel van relatief autonome ontwikkelingen. De autonomie van deze ontwikkelingen ligt besloten in dat ze zich niet laten sturen of besturen door individuele actoren in het systeem, zoals gemeenten. Gemeenten kunnen via ruimtelijk beleid echter wel inspelen op huidige veranderingen en anticiperen op toekomstige veranderingen. Het transitieconcept is een goed middel gebleken om huidige en toekomstige veranderingen op het gebied van wonen en zorg voor ouderen in samenhang in kaart te brengen. Dit onderzoek biedt gemeenten daarom een bruikbaar framework voor het maken van ruimtelijk beleid dat gericht is op de woonzorgomgeving van ouderen.

Het faciliteren van CPO lijkt een geschikt beleidsinstrument waarmee gemeenten in kunnen spelen op veranderingen in het woonzorgklimaat van ouderen. De meervoudige casestudy heeft laten zien hoe CPO-initiatieven sociaal-maatschappelijke doeleinden nastreven die aansluiten bij gemeentelijke opgaven die voortkomen uit macrotrends zoals de vergrijzing, vereenzaming en stijgende kosten van de ouderenzorg. De opkomst van CPO in Berlijn leert dat het uitbouwen van CPO als nichealternatief een leerproces is dat tijd vergt. Gemeenten, burgers, bouwers en banken leren van elkaar en passen zich aan, waardoor het eenvoudiger wordt voor zowel particulieren als professionele partijen om CPO-projecten te initiëren en te realiseren. Gemeenten kunnen collectieve zelfbouwprojecten van ouderen faciliteren door dit leerproces te bevorderen en daarnaast door belemmeringen in de realisatie weg te nemen. Dit kan concreet vertaald worden in de volgende aanbevelingen:

- Verruim bestemmingsmogelijkheden

In Berlijn zijn ruime bestemmingsmogelijkheden een belangrijke stimulans voor CPO-initiatieven gebleken. Een grote mate van flexibiliteit in bestemmingsplannen vermindert procedurele belemmeringen en vergroot daarom de slagingskans van CPO-projecten.

- Bevorder kennisdeling en -verspreiding

Het delen en verspreiden van kennis is essentieel om CPO als nicheontwikkeling uit te bouwen. De oprichting van een netwerkorganisatie voor CPO-projecten, al dan niet in samenwerking met andere gemeenten, is een geschikt instrument om dit leerproces te bevorderen. Via deze netwerkorganisatie kunnen gemeenten initiatiefgroepen van de nodige informatie voorzien en kunnen initiatiefgroepen ervaringen uitwisselen met elkaar en met professionele partijen in de woningbouw. Daarnaast kan de netwerkorganisatie CPO onder de aandacht brengen bij burgers, maar ook bij aanbieders van wonen en zorg voor ouderen. Voor bijvoorbeeld zorgverleners en zorgverzekeraars is het interessant om CPO te ondersteunen wanneer blijkt dat CPO-projecten, vanwege de grote bereidheid tot onderlinge steun en zorg, kwalitatief en/of financieel rendabel zijn vanuit zorgperspectief.

- Investeer in een kavelbank

Een moeizame, maar belangrijke stap in de realisatie van CPO-projecten is het verwerven van geschikte bouwgrond. Gemeenten kunnen initiatiefnemers hierbij helpen door te investeren in een kavelbank. Een transparante en volledige kavelbank maakt direct inzichtelijk welke locaties beschikbaar zijn en onder welke voorwaarden ze te gebruiken zijn voor woningbouw.

7.4 Reflectie

In het theoretisch kader is aangegeven dat in dit onderzoek wordt voortgeborduurd op de transitiebenadering van Rauws en De Roo (2009;2011). Waar de Rauws en De Roo (2009;2011) in hun onderzoek echter een focus hadden op veranderingen in het verleden, lag in dit onderzoek de focus meer op huidige en toekomstige ontwikkelingen. Daarom wordt er in deze paragraaf gereflecteerd op de toepassing van het transitieconcept om huidige en toekomstige ontwikkelingen in kaart te brengen.

Het transitieconcept is een bruikbaar middel gebleken om non-lineaire veranderingen in het woonzorgklimaat van ouderen in samenhang in kaart te brengen. Op basis hiervan kon CPO als nichealternatief geanalyseerd worden binnen de context van het veranderende systeem. Het transitieconcept is aldus waardevol voor planologen en beleidsmakers om de potentie en invloed van niches te analyseren en ruimtelijk beleid hierop af te kunnen stemmen. Daarbij lijkt het zinvol om soortgelijke transities op verschillende locaties met elkaar te vergelijken. Transities kennen een weinig voorspelbaar verloop, maar inzicht in hoe een transitie met soortgelijke kenmerken op een bepaalde locatie verloopt kan wel een voorzichtige inkijk bieden in hoe een transitie op een andere plek kan verlopen. Voor ruimtelijk beleidsmakers en planologen biedt dit inzicht een houvast voor hoe ze kunnen anticiperen op toekomstige veranderingen in een andere regio.

Een heikel punt voor toepassing van het transitieconcept is het afbakenings- en selectieproces gebleken. In complexe adaptieve systemen hangt alles in meer of mindere mate met elkaar samen. Het is daarom lastig het te observeren systeem af te bakenen en te selecteren welke factoren meer van invloed zijn op een fundamentele systeemverandering dan andere factoren. De brede focus op het systeem als geheel heeft het echter wel mogelijk gemaakt om sectoroverschrijdende ontwikkelingen met elkaar in verband te brengen. Voor ruimtelijke opgaven betekent het transitieconcept daarom dat er ontwikkelingen kunnen worden meegenomen die normaliter buiten beeld blijven, maar wel van invloed kunnen zijn op ruimtelijke opgaven

8. Literatuur

- Architectuur Lokaal (2011) *Portret: De Zonnespreng, Driebergen*
[<http://particulieropdrachtgeverschap.arch-lokaal.nl>, 04-01-2013]
- BBSR (2009) Baugruppen. Ergebnisse der ExWoSt-Studie. Strategien und Aktionsfelder für städtisches Wohnen von Familien
[http://www.bbsr.bund.de/cIn_016/nn_23582/BBSR/DE/Veroeffentlichungen/BBSROnline/2009/ON142009.html, 19-07-2012]
- Boelens, L. en Visser, A.J. (2011) "Possible Futures of Self-Construction" in *Making Room for People: Choice, Voice and Liveability in Residential Places*, Techne Press, Amsterdam
- Boonstra, B. en Boelens, L. (2011) "Self-organization urban development: towards a new perspective on spatial planning", *Urban Research & Practice*, 4(2): 99-122
- Braster, F.J.A. (2000) *De kern van casestudy's*, Van Gorcum, Assen
- Buitelaar, E., Feenstra, S., Galle, M., Lekkerkerker, J., Sorel, N. en Tennekes, J. (2012) *Vormgeven aan de spontane stad: belemmeringen en kansen voor organische stedelijke ontwikkeling*, Planbureau voor de Leefomgeving / Urnahn Urban Design, Den Haag / Amsterdam
- Byrne, D. (2003) "Complexity theory and planning theory: A necessary encounter", *Journal of Planning Theory*, 2(3): 171-178
- Cohousing (2012) *What is cohousing?*, The Cohousing Association of the United States
[http://www.cohousing.org/what_is_cohousing, 11-12-2012]
- CBS (2009) *Het wonen overwogen. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2009*, Centraal Bureau voor statistiek, Voorburg/Heerlen
- CBS (2012) Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline, Voorburg/Heerlen,
[<http://statline.cbs.nl/statweb>, 08-05-2012]
- Derde Fase (2013) *Informatie over ons woonproject*
[www.dederdefase.org, 09-01-2013]
- Dol, C.P., Lennartz, C. en Heijden, H.M.H. van der (2010) *Particulier opdrachtgeverschap in België en Duitsland: de cases Vlaanderen en Nordrhein Westfalen*, Onderzoeksinstituut OTB, Delft
- Doorten, I. (2012) *De sociale dimensie van ouder worden*, RVZ, Den Haag
[http://www.rvz.net/uploads/docs/Achtergrondstudie_de_sociale_dimensie_van_ouder_worden.pdf, 25-10-2012]
- Eggink, E., Oudijk, D. en Sadiraj, K. (2012) *VeVeRa-IV. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030*, SCP, Den Haag

- Eijndhoven, J. van, Krosse, P., Loorbach, D. en Roorda, C. (2011) *Systeemanalyse duurzame gebiedsontwikkeling*, Dutch Research Institute for Transitions, Delft
- Flowerdew, R. en Martin, D. (2005) *Methods in human geography*, Pearson Educated Limited, Harlow
- Frantzeskaki, N. en de Haan, H. (2009) Transitions: Two steps from theory to policy, *Futures*, 41(9): 595–606
- Galenkamp, H., Plaisier, I., Huisman, M., Braam, A.W., Deeg, D.H.J. (2012) *Trends in gezondheid en het belang van zelfredzaamheid bij zelfstandig wonende ouderen*, RVZ, Den Haag
- Garssen, J. (2011) *Demografie van de vergrijzing*, Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen
- Geels, F.W. en Kemp, R. (2000) "Transities vanuit een sociotechnisch perspectief", Rapport voor het Ministerie van VROM, Universiteit Twente en MERIT, Universiteit Maastricht
- Gerrits, L., Rauws, W.S., Roo, G. de (2012) "Dutch spatial planning policies in transition", *Planning Theory & Practice*, 13(2): 336-341
- Gevel, B.J.C. van de (2012) *Bouwstenen voor een toekomstbestendige zorg voor ouderen*, RVZ, Den Haag [http://www.rvz.net/uploads/docs/Achtergrondstudie_Bouwstenen_voor_een_toekomstbestendige_zorg_voor_ouderen.pdf, 26-10-2012]
- Goldstein, J. (1999) "Emergence as a construct: History and issues", *Emergence*, 1(1): 49–72
- Haan, J. de en Rotmans, J. (2011) "Patterns in transitions: Understanding complex chains of change", *Technological Forecasting & Social Change*, 78: 90–102
- Hajer, M. (2011) "Het systeem kraakt: systeemverandering als opgave voor de leefomgeving", *ROM magazine*, 12: 12-14
- Ham, M. van den, Keers, G. (2010) *Collectief particulier opdrachtgeverschap: markt voor bouwers*, Rigo Research en Advies B.V.
- Hamers, J.P.H. (2012) *De intramurale ouderenzorg: nieuwe leiders, nieuwe kennis, nieuwe kansen. Achtergrondstudie bij het RVZ-advies Redzaam ouder*, RVZ, Den Haag.
- Hartman, S., Rauws, W.S., Beeftink, M., Roo, G. de (2011) "Het adaptieve vermogen. Regionale ontwikkeling in een tijd van kwaliteit en dynamiek", in: Ovink, H. en Wierenga, E. (Editors), *Regio's in verandering. Ontwerpen voor adaptiviteit*, Uitgeverij 010, Rotterdam
- Heylighen, F. (2008) "Complexity and Self-organization", in: Bates, M.J. en Maack, M.N. (Editors), *Encyclopedia of Library and Information Sciences*, Taylor & Francis Books Ltd, Abingdon
- Holling, C.S. (1994) "Simplifying the complex: The paradigms of ecological function and structure", *Future*, 26(6): 598-609
- Horst, A. van der, Erp, F. van, Jong, J. (2011) *CPB Policy brief: Trends in de gezondheid en zorg*, CPB, den Haag

- Huisman, R. en Bronsvort, I. (2006) Operationalisering van varianten van kleinschalig verblijf voor dementerenden, *Beleid en Management Gezondheidszorg*, Erasmus Universiteit Rotterdam
- Huys, M. en van Gils, M. (2010) "Spatial Planning Processes: Applying a Dynamic Complex Systems Perspective", in: De Roo, G. en Silva, E.A. (Editors), *A Planner's Encounter with Complexity*, Ashgate Publishing Limited, Farnham
- IBB (2011) *Wohnungsmarktbarometer 2011. Der Berliner Wohnungsmarkt aus Expertensicht.*
[http://www.ibb.de/portaldata/1/resources/content/download/ibb_service/publikationen/IBB_Wohnungsmarktbarometer_2011.pdf, 09-07-2012]
- Kastein, M. (2008) *CPO enorm in opmars*
[<http://www.particulieropdrachtgeverschap.nl/artikelen/160/451.html>, 04-05-2012]
- Keers, G. en J. Scheele-Goedhart (2008) "Het wil maar niet vlotten met particulier opdrachtgeverschap", *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 14(3): 8-13
- Kemp, R., Loorbach, D. en Rotmans, J. (2007) "Transition management as a model for managing processes of co-evolution towards sustainable development", *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 14: 1-15
- Klomp, F. en Schellekens, E. (2010) *Wat beweegt ouderen op de woningmarkt?*, Laagland Advies, Houten
- Kompier, V. (2012) "Baugruppen in Berlijn opdrachtgeverschap en Hamburg als kwaliteitskatalysator", *building business*: 5
- Koops, H., en Kwekkeboom, M. H. (2005) *Vermaatschappelijking in de zorg - ervaringen en verwachtingen van aanbieders en gebruikers in vijf gemeenten*, SCP, Den Haag
- Loorbach, D. en Rotmans, J. (2009) "Complexity and Transition Management", *Journal of Industrial Ecology* 13(2): 184-196
- Lucht, F van der en Polder J.J. (2010) "Van gezond naar beter, Kernrapport van de Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010", RIVM, Bilthoven
- Minnesma, M., Rotmans, J. (2007) *Systeem Ruimtelijke Orde vanuit transitieperspectief*, DRIFT, Rotterdam
- Mitleton-Kelly, E. (2003) *Complex Systems and Evolutionary Perspectives on Organisations: The Application of Complexity Theory to Organisations*, Pergamon, Oxford
- Nivel (2012) *Structuur en sturing van de zorg*
[<http://www.nivel.nl/structuur-en-sturing-van-de-zorg>, 05-12-2012]
- NZa (2012) *Advies Scheiden van Wonen en Zorg in de AWBZ*, Nederlandse Zorgautoriteit, Utrecht
- Rauws, W.S. en de Roo, G. (2009) *Peri-urban dynamics: towards managing transitional change*, 6th Framework PLUREL European research project, Rijksuniversiteit Groningen

- Rauws, W.S. en De Roo, G. (2011) "Exploring Transitions in the Peri-Urban Area", *Planning Theory & Practice* 12(2): 269-284
- Regeerakkoord VVD-PVDA (2012) *Bruggen slaan*
[<http://www.kabinetsformatie2012.nl>, 16-01-2013]
- RIVM (2011) *Definitierapport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*, RIVM, Bilthoven
- RLI (2011) *Omgevingswet: Kans voor kwaliteit. Briefadvies over fundamentele herziening omgevingsrecht*, Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, Den Haag
- Roo, G. de en Silva, E.A. (2010) *A planner's encounter with complexity*, Ashgate Publishing Limited, Farnham
- Rotmans, J., Kemp, R. en van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: transition management in public policy, *Foresight*, 3(1): 1-17
- Rotmans (2003) *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving*, Van Gorcum, Assen
- Rotmans, J. (2010) *Transitieagenda voor Nederland. Investeren in duurzame innovatie*, KSI uitgave
- RPB (2004) *Ontwikkelingsplanologie. Lessen uit en voor de praktijk*, NAI uitgevers, Rotterdam
- SCP (2004) *In het zicht van de toekomst*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- SCP (2005) *Ouderen nu en in de toekomst. Gezondheid, verpleging en verzorging 2000 - 2020*, RIVM, Bilthoven
- Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt (2012), *Grundstücksvergabe an Baugruppen im Festpreisverfahren*
[<http://www.stadtentwicklung.berlin.de/bauen/baugemeinschaft/index.shtml>, 27-11-2012]
- Stavenuiter, M., Nederland, T., van den Toorn, J., (2010) *Tussen kwetsbaar en vitaal*, Verweij-Jonker Instituut, Utrecht
- Tennekes, J. en Harbers, A. (2012) *Grootschalige of kleinschalige verstedelijking? Een institutionele analyse van de totstandkoming van woonwijken in Nederland, Vlaanderen en Noordrijn-Westfalen*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag
- Tummers, L. (2011) *Intentional communities: methods for reviewing the rise of citizens' housing initiatives in a European perspective*
[<http://www.enhr2011.com/sites/default/files/Tummers-final-WS17.pdf>, 17-07-2012]
- Vanderhoven (2011) *Omgevingspsychologie van groepswonen België*
[http://www.samenhuizen.be/docs/omgevingspsychologie_groepswonen_laura_vanderhoven.pdf, 17-07-2012]

- Veldheer, V., Jonker, J.J., Noije, L. van en Voorman, C. (2012) *Een beroep op de burger*, SCP, Den Haag
- VROM (2007) *Dynamiek in de derde leeftijd*, VROM, Den Haag
- VROM (2009) *Overzicht reikwijdte omgevingsvergunning*
[<http://www.omgevingsvergunning.nl>, 11-01-2013]
- VROM (2010) *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generaties, andere eisen en wensen*, VROM, Den Haag
- VROM-raad (2009) *Wonen in ruimte en tijd. Een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen*.
[www.rli.nl, 04-10-2012]
- Wikipedia (2012) *Demografische transitie*
[http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demografische_transitie.svg, 16-12-2012]
- Wong, A., Kommer, G.J. en Polder, J.J. (2008), *'Levensloop en zorgkosten, Zorg voor euro's - 7'*, RIVM, Bilthoven
- Zonnespreng (2013) *Totstandkoming van ons project in vogelvlucht*
[http://www.zonnespreng.nl/Z50_totstandkoming/index.php, 09-01-2013]

Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden

Naam	Project	Functie	Locatie	Datum
Albers, M.	Derde Fase	Innovatiemanager Sutfene	Zuthpen	13-06-12
Eyrich, S.	n.v.t.	Medewerkster Netzwkagentur	Berlijn	03-07-12
Graetz, G.	Am Urban	Initiatiefnemer en Architect	Berlijn	06-07-12
Hagen, E. ten	Derde Fase	Procesbegeleider	Zutphen	22-06-12
Jacobs, I.	De Zonnespreng	Medewerker gemeente	Driebergen	11-10-12
Kaiser, C.	Moabit	Initiatiefnemer	Berlijn	06-07-12
Koning, E.	Derde Fase	Medewerker gemeente	Zutphen	13-06-12
Posma, C.	De Zonnespreng	Procesbegeleider	Barneveld	08-10-12
Schneijder, H. en Dellbrück, M.	Möckernkiez	Deelnemers	Berlijn	05-07-12
Valk, K. van der	De Zonnespreng	Initiatiefnemer	Driebergen	27-08-12
Versteeg, H.	Derde Fase	Initiatiefnemer	Zutphen	29-05-12
Zielonkowsky, S.	n.v.t.	Architect	Berlijn	05-07-12

Bijlage 2 Interviewgide

Arrangeren van interviews

Alle interviews zijn gehouden op een locatie die door de geïnterviewde is aangedragen, dit om de drempel te verlagen en de kans op medewerking groter te maken. De voorkeur lag bij rustige locaties, zodat omgevingslawaaï de opnames niet hebben kunnen verstoren. Voor het arrangeren van de interviews voor de Nederlandse cases is er bewust gekozen om eerst contact op te nemen met de initiatiefnemer, omdat er dan vanuit die initiatiefnemer doorverwezen kon worden naar de procesbegeleider en een medewerker van de gemeente die hij of zij zelf als meest belangrijk in het initiatief heeft ervaren. Voor het organiseren van de interviews in Duitsland zijn vanuit Nederland via email afspraken gemaakt met Christof Kaiser en Sabine Eyrich. Sabine Eyrich heeft in Berlijn doorverwezen naar de initiatiefnemers van Am Urban en Möckernkiez, waarmee in Berlijn face-to-face en telefonisch afspraken zijn gemaakt.

Vorbereitung van interviews

De interviews hadden een semigestructureerd karakter en waren situatieafhankelijk, wat concreet betekent dat per interview een set met vragen is voorbereid, maar dat er ook ruimte was voor onvoorbereide vragen. De voorbereide vragenlijsten zijn ingedeeld in drie delen; intro, kern en outro. De introvragen waren bedoeld om het ijs te breken en om persoonlijke vragen te stellen. De kern bestond uit concrete vragen met betrekking tot het desbetreffende project. Met de outrovragen werden de interviews afgerond. Bijlage 3 en 4 geven een indicatie van de vragenlijsten die zijn gebruikt tijdens de interviews in respectievelijk Nederland en Duitsland.

Bijlage 3 Indicatie interviewvragen (Nederland)

Intro

Heeft u er bezwaar tegen als het interview wordt opgenomen?

Spreekt u op persoonlijke titel of namens een organisatie?

Mag ik uw naam vermelden of wilt u liever anoniem blijven?

Wat zijn uw dagelijkse werkzaamheden?

Kern

Hoe is het initiatief ontstaan?

Wat zijn de drijfveren voor het initiatief?

Hoe bent u betrokken geraakt bij het project?

Hoe zou u uw rol omschrijven binnen het project?

In hoeverre is er een gedeelde visie op het leven binnen het project na realisatie?

Is een bepaalde mate van gezamenlijkheid daarin belangrijk?

In hoeverre is er een gedeelde visie op ouder worden en zorg, hoe ziet die visie eruit?

Hoe kunt u het proces van initiatief naar realisatie omschrijven?

Welke stappen in het proces zou u met nieuwe inzichten anders hebben gedaan?

Wat zijn volgens u belemmeringen bij dit soort projecten?

In hoeverre is de context veranderd in de afgelopen jaren?

Welke rol zouden gemeenten en andere actoren idealiter hebben?

Stel er komt een nieuwe groep initiatiefnemers, een tweede Zonnespreng/Derde Fase.

Welke aanbevelingen zou u mee kunnen geven aan initiatiefnemers en andere betrokkenen?

Outro

Hoe geschikt vindt u CPO als middel om een woonzorgcombinatie voor ouderen te realiseren?

Wat is uw visie op de combinatie van wonen en ouderenzorg in de toekomst?

Zijn er volgens u nog zaken onderbelicht gebleven in dit interview?

Zijn er nog documenten die mij kunt aanbevelen?

Bijlage 4 Indicatie Interviewvragen (Duitsland)

Intro

Would you mind if I tape record this interview?

Can I use your name in my thesis or would you prefer to be referred to as anonymous?

How would you describe your job?

Core

How did the initiative start?

What were the main drivers to initiate the project?

Is a certain degree of community sense important?

Is there a shared vision on aging and healthcare, how does that vision look like?

Why did you opt for a Baugruppe as mean to realize the project?

How long did the process take, from idea to the start of construction?

What steps have been taken so far?

How did you chose a building plot?

How is the project financed? Are subsidies important?

What other parties are involved and since when?

What is the role of the municipality?

How would you describe the role of professionals who're involved in the project; such as facilitators, architects, project developers?

What obstacles have you experienced so far?

Which steps in the process would you have done differently with the knowledge of today?

What kind of support did you get? What kind of support would you like to get? And from whom?

Outro

Are there any subjects that you've missed during this interview?

Are there any interesting people, projects or documents to refer to in light of my research?

Bijlage 5 Voorbeeld gebruik Weft QDA

The screenshot displays the Weft QDA software interface. The main window shows a text document with the following content:

Interview Eric ten Hagen [32373-33635]
Eenzaamheid. Angst voor eenzaamheid. Mensen beseffen zich het niet altijd, maar wat ik van Movisie te horen kreeg was dat de problematiek bij ouderen voor 80% bestond uit problemen rondom eenzaamheid, dan pas de rest. Dus helemaal niet die fysieke gezondheid, dat soort dingen. Dat speelt helemaal niet, het gaat om de eenzaamheid.

Eenzaamheid bestaat dan uit een gebrek aan een sociaal netwerk?

Ja, gewoon lekker naar buiten, mensen spreken, noem maar op. Dus zeg maar dat is een drijfveer. En een tweede is zoals bij de Derde Fase is verwoord dat ze van betekenis kunnen blijven zijn. Voor de maatschappij. Dat is bij hun wel een duidelijke drijfveer, maar of dat uiteindelijk ook zo uitwerkt als belangrijkste drijfveer of dat het toch de onderliggende angst voor eenzaamheid een grotere drijfveer is durf ik niet met zekerheid te zeggen. Valt misschien nog wel mee, die angst nu, want de meeste mensen hebben gewoon hun netwerk. Anders zijn ze niet zo actief bezig met dit gebeuren. Dus daar leeft die angst niet zo. Maar de vraag is als je dat helemaal los zou laten of dan niet die angst heel erg zou optreden. Ik denk het wel, gezien de praktijk. Dus ja, de angst voor eenzaamheid en graag van betekenis willen blijven zijn de belangrijkste drijfveren.

Interview Hugo Versteeg [635-1698]
Er kwamen meer dan 100 mensen op af. De eerste verrassing was dat minstens een derde helemaal niet geïnteresseerd in het woongedeelte, maar alleen geïnteresseerd in de netwerken. Het hoofdmotief dat ik meen te herkennen is angst voor eenzaamheid. R: Die angst voor

The sidebar on the right contains two panels:

- Documents:** A list of documents including "Interview Edwin Konjing", "Interview Eric ten Hagen", "Interview Marion Albers", and "Interview Hugo Versteeg".
- Categories:** A hierarchical tree structure with sections for "CATEGORIES" and "SEARCHES". Under "CATEGORIES", there are sub-items like "Drijfveren", "Push", "Aanbevelingen", "Mate van zelforganisatie", and "Zorg & Nabuurschap". Under "SEARCHES", there is "Breuk met bestaande structuur".

At the bottom of the main window, there is a dropdown menu set to "Drijfveren" and buttons for "Mark", "Unmark", and "Find".